माणूस

शनिवार
२२ जुलै १९७८
७५ पैसे

लेखक–दिग्दर्शक व त्यांचे सहकारी यांच्या एखाद्या नाट्यकृतीबद्दलच्या ‘कन्व्हिक्शन्स’ परस्परांशी कुठेच सुसंवाद साधू शकल्या नाहीत, म्हणजे एखाद्या महत्त्वाकांक्षी प्रयोगाची काय परवड होते, याचे ‘तीन पैशाचा तमाशा’ हे उत्तम उदाहरण आहे.

(रंगभूमी : पृष्ठ १७)

साप्ताहिक माणूस

वर्ष अठरावे–अंक आठवा

२२ जुलै १९७८

मूल्य ७५ पैसे

संपादक

श्री. ग. माजगावकर

साहाय्यक

दिलीप माजगावकर

सौ. निर्मला पुरंदरे

◻

वार्षिक वर्गणी :

चाळीस रुपये

◻

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादींबाबतचे हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी चालक सहमत असतीलच असे नाही.

◻

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक श्री. ग. माजगावकर यांनी साप्ताहिक मुद्रण, १०२५ सदाशिव, पुणे येथे छापून तेथेच संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले.

◻

साप्ताहिक माणूस

१०२५ सदाशिव पेठ,

नागनाथ पाराजवळ

पुणे ४११ ०३०

◻

दूरध्वनी : ४४३४५९

◻

सप्रेम नमस्कार

◻ १५ जुलैच्या 'माणूस'च्या अंकात 'मोर्चा...' ही प्रतिक्रिया वाचली. पुरोगामी स्त्रीसंघटनेनं नुकत्याच काढलेल्या मोर्चाच्या संदर्भातली ही विपर्यस्त प्रतिक्रिया. इतरही काही वर्तमानपत्रांतून अशाच प्रतिक्रिया प्रसिद्ध झाल्या आहेत. म्हणूनच या मोर्चा-मागची भूमिका स्पष्टपणे मांडणे आवश्यक वाटते.

वास्तविक स्त्रीदेहाचे प्रदर्शन काही चित्रपटसृष्टीला नवे नाही– चित्रपटसृष्टीपेक्षा जाहिरातीचे जग याबाबतीत जराही कमी नाही. 'सत्यं शिवं सुंदरम्'च्या तोडीस तोड, काही वेळा वरचढ असे स्त्रीदेहाचे प्रदर्शन करणारे चित्रपट निघाले आहेत.

मग विरोध कशाला होता? फक्त 'सत्यं शिवं सुंदरम्' या सिनेमाला? मुळीच नाही. या सिनेमाच्या निमित्ताने चित्रपटसृष्टीतील राजरोसपणे चाललेल्या स्त्रीदेहाच्या वापरा-विरुद्ध तीव्र प्रतिक्रिया नोंदविण्याचा हा प्रयत्न होता. पुन्हा सांगतो, 'सत्यं शिवं सुंदरम्' हे केवळ एक निमित्त होते.

पडद्यावर स्त्रीने पडदानशील असावे, असे म्हणणे होते का? तर नाही. काही सिनेमां-मधून, नाटकांमधून, कथानकाच्या विकासाच्या संदर्भात, वस्तुस्थितीचे प्रामाणिक चित्रण करण्यासाठी ज्या ज्या ठिकाणी बलात्कारा-सारखे प्रसंग दिसणे अपरिहार्य असते, तिथे ते दिसावेत.

विरोध होता तो स्त्रीदेहाच्या वापराला. स्त्रीच्या देहाचा वापर करून, कलेच्या नावावर करमणूक विकून, स्वतःची तुंबडी भरणाऱ्या चित्रपटनिर्मात्यांना.

नफा हेच प्राणतत्त्व असलेल्या या अर्थ-व्यवस्थेचा चित्रपटसृष्टी हा अविभाज्य भाग आहे. नफा जास्तीत जास्त व्हावा, यासाठी जास्तीत जास्त लोकांनी पैसे मोजून सिनेमा पहाणे आवश्यक असते. सहाजिकच जास्तीत जास्त लोकांना आकर्षित करून घेईल असा मालमसाला (किंवा गरम मसाला) त्यात असणे आवश्यक असते. मारामाऱ्या, दैवी चमत्कार, बलात्कार, कॅबरे यांची भेळमिसळ असणे आवश्यक असते.

तीन तासांचा सिनेमा पहाताना प्रेक्षक निराळ्याच जगात जातात. वास्तवातले भाववाढ, जागेची टंचाई, बेकारी यांसारखे जीवन-मरणाचे प्रश्न ते विसरतात. किंबहुना अशा प्रश्नांचा विसर पाडणाऱ्या या तीन-तीन तासांच्या अफूच्या गोळ्या राजरोसपणे विकल्या जातात.

या करमणुकीच्या व्यापारात वापरला जातो तो स्त्रीचा देह. ही गोष्ट कोणत्याही जागृत, सजग स्त्रीच्या अस्मितेला धक्का देणारी आहे.

चित्रपट, कथा, कादंबऱ्या यातून सातत्याने चित्रित होत असलेली स्त्री देवता तरी आहे किंवा उपभोग्य वस्तू तरी; पण स्त्री ही देवता किंवा वस्तु नसून व्यक्ती आहे, अशी निदर्शने करणाऱ्यांची भूमिका होती. कोणताही पूर्वग्रह मनात न ठेवता, मोर्चाचे निरीक्षण करणा-ऱ्यांच्या वाचनात 'हम देवी भी नही, वस्तू भी नही, हम एक इन्सान है।' हा फलक जरूर आला असेल.

अशी निदर्शने केली असता 'सत्यं शिवं सुंदरम्' बंद पडेल किंवा चित्रपटसृष्टीत काही तरी परिवर्तन होईल, असा भ्रम कुणा-लाही नव्हता; परंतु या प्रश्नावर लोकांचे लक्ष वेधावे, स्त्रीमधल्या 'व्यक्ती'ला धक्का देणाऱ्या 'वापरा'संबंधी लोकांमध्ये, विशेषतः स्त्रियांमध्ये चर्चा व्हावी, अशा वापरासंबंधात जाणीव निर्माण होण्याची प्रक्रिया सुरू व्हावी, अशी अपेक्षा मात्र जरूर होती.

या ठिकाणीच आवर्जून सांगायला हवे की, मोर्चामागची भूमिका तथाकथित संस्कृति-संरक्षणाची नव्हती, मुळीच नव्हती. कुठल्या संस्कृतीचे संरक्षण करावे? विषमतेवर आधारलेल्या, स्त्रीला कायम दुय्यम स्थान देणाऱ्या पुरुषप्रधानसंस्कृतीचे संरक्षण व्हावे असे आमच्या स्वप्नातही येणार नाही. आम्हाला अभिप्रेत असलेली, समतेच्या तत्त्वावर आधारित संस्कृती आजपर्यंत भार-तात कधीच नव्हती. तशी ती यावी, स्त्रीला देवघरात किंवा माजघरात स्थान न मिळता,

समान स्थान मिळावे असा आमचा आग्रह आहे. म्हणून भूमिका संस्कृति-संरक्षणाची नव्हे तर संस्कृति–निर्माणाची होती, असे म्हणता येईल.

आपल्या साप्ताहिकात आलेली मोर्चा-संबंधीची अत्यंत उथळ, प्रतिगामी प्रतिक्रिया वाचून अतिशय खेद झाला. कारण मुळातच लेखकाचा मोर्चाकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन स्त्रीकडे व्यक्ती म्हणून पहाण्याचा नाहीच. या प्रश्नाबद्दल काडीचीही चीड, देणेघेणे त्याला नाही. त्यामुळे अत्यंत निर्बुद्धपणे त्याने या मोर्चाकडे पाहिले. हातगाडीवाले, रस्त्यावरचे पादचारी यांच्या ओझरत्या उद्गारांकडे एवढे लक्ष देणाऱ्याने मोर्चातल्या एका तरी व्यक्तीशी दोन मिनिटे बोलण्याची तसदी घेतली असती– निदान निदर्शनातले फलक काळजीपूर्वक वाचले असते तर? पण तशी तसदी त्याने घेतलेली नाही, घेणारही नाही. कारण मोर्चाकडे 'करमणूक' म्हणून पहाणाऱ्या कुणीही अशी तसदी घेणे अपेक्षितच नाही.

या मोर्चाचे निरीक्षण करणाऱ्याची भूमिका करमणूक म्हणून पहाणाऱ्या प्रेक्षकाची आहे, हे एकदा कळले की, निदर्शनातल्या स्त्रियांचे बॉबकट, 'बॅ. खा. सा.'च त्याला का लक्षणीय वाटले हे ध्यानात येते. 'स्त्रियांची अप्रतिष्ठा करणारे विकृत आहेत, तर स्वस्थपणे पहाणारे नेभळट आहेत' अशासारख्या भूमिका स्पष्ट करणाऱ्या घोषणा वाचायची त्याला आवश्यकता वाटली नाही. निदर्शकांच्या डोक्यावरच्या केसांची लांबी मोजण्याच्या नादात डोक्यातल्या विचारांची खोली अजमावण्याचे त्याच्या मनातही आले नाही.

ही प्रतिक्रिया उथळ आणि प्रतिगामी असली, तरी अनपेक्षित मात्र खासच नाही. स्त्रीमुक्तीच्या निखळ विचाराची तोंडओळखही आपल्या समाजाला नाही– विचार रुजणे तर दूरच राहो! स्त्रीची समाजमान्य प्रतिमा आजही परंपरागत, दुय्यम अशीच आहे. ही प्रतिमा पुरुषांना मान्य असणारच; पण स्त्रियांनासुद्धा ती मान्य आहे. विषमतेवर आधारलेली ठाकठीक घडी. विस्कटणाऱ्या कुठल्याही कृतीला अशी प्रतिक्रिया मिळणे म्हणूनच अपेक्षित आहे.

म्हणूनच मोर्चातल्या स्त्रियांचा वेश, घोषणांचा अभिनिवेश, याकडे पूर्वग्रहदूषित नजरेने न पाहता, त्या कृतीमागच्या भूमिकेच्या गाभ्याचा वेध घ्यायला हवा. तशी तयारी दाखविणेही आजच्या घटकेला स्वागतार्ह ठरेल.

स्त्रीमुक्तीची संकल्पना रुजविण्याच्या मार्गातले हे अडथळे गृहीतच धरायला हवेत– पण ह्या अडथळ्यांना पार पाडून पुढे जाण्याइतका पुरोगामी विचार प्रबळ प्रभावी होईल असा विश्वास व्यक्त करून तूर्त इथेच थांबतो.

७ जुलै, पुणे

सरिता देवस्थळे
संध्या फडके
विपुल मेहता

राजधानी दिल्ली : प्रतिनिधी

शत्रू ओळखायला वेळ लागला म्हणून....

गेल्या रविवारी भरलेली स्वर्णसिंग कांग्रेसच्या कार्यकारिणीची बैठक मुख्यतः महाराष्ट्रातील ऐक्यवादी आणि ऐक्यविरोधी गटांमधील निर्णायक झुंज होती आणि तीत ऐक्यवादी गटाला पराभव पत्करावा लागला. शरद पवार यांनी वसंतदादा पाटील यांच्या मंत्रिमंडळातील सदस्यत्वाचा राजीनामा दिल्यानंतर आणि पवार यांच्या समर्थकांनी पाटील यांच्या मंत्रिमंडळाचा पाठिंबा काढून घेतल्यानंतर हे मंत्रिमंडळ अल्पमतात आले आणि त्यामुळेच आणखी काही काळ रेंगाळत पडण्याची शक्यता असलेली झुंज तातडीने घेणे ऐक्यवादी गटाला अपरिहार्य झाले.

या वर्षाच्या प्रारंभी इंदिरा गांधींनी आपला वेगळा पक्ष स्थापन केल्यानंतर त्यांच्या एकतंत्री कारभारावर नाराज असलेल्या कांग्रेस-नेत्यांनी, आपला पक्ष ह्राच खरा कांग्रेस पक्ष असल्याचा दावा सुरू केला होता. अविभक्त कांग्रेसमधील फारच थोडे वरिष्ठ नेते आणि अ. भा. कांग्रेस समितीचे सदस्य त्या वेळी इंदिरा कांग्रेसमध्ये गेलेले असल्यामुळे, त्यांचा तो दावा खराही होता; परंतु त्यानंतर दोन महिन्यांच्या आत पाच राज्यातील विधानसभांच्या निवडणुका झाल्या आणि त्यामध्ये स्वर्णसिंग कांग्रेसचा (त्या वेळी ती रेड्डी कांग्रेस होती) पार धुव्वा उडाला. आसाममध्ये जनता पक्षाला आणि आंध्रप्रदेश नि कर्नाटक या राज्यांत इंदिरा कांग्रेसला निर्णायक बहुमत मिळाल्यामुळे तेथे कोणताच राजकीय पेचप्रसंग निर्माण होऊ शकला नाही. महाराष्ट्रातील परिस्थिती मात्र वेगळी होती. तेथे जनता पक्षाला सर्वाधिक जागा मिळाल्या असल्या तरी तो पक्ष बहुमतापासून खूपच दूर राहिला. याचा फायदा घेण्याचे स्वर्णसिंग कांग्रेस आणि इंदिरा कांग्रेस यांनी ठरविले. निवडणुकीच्या प्रचार-सभांमध्ये हे दोन्ही पक्ष परस्परांवर जोरदार चिखलफेक करीत होते. दोन्ही पक्षांचे आरोप ठरीव होते. 'स्वर्णसिंग कांग्रेसला जनता पक्षाशी हातमिळवणी करायची आहे', असे इंदिरा कांग्रेसचे लोक म्हणत होते तर 'इंदिरा कांग्रेस ह्रा एका व्यक्तीची ताबेदारी मानणारा पक्ष असल्यामुळे तो हुकूमशाही स्वरूपाचा आहे', अशी टीका स्वर्णसिंग कांग्रेसची मंडळी करीत होती; परंतु निवडणुकीचा निकाल जाहीर झाल्यानंतर या दोन्ही पक्षांना आपण निवडणुकीत घेतलेल्या भूमिकेचा सोयिस्कर विसर पडला आणि त्यांनी महाराष्ट्रात संमिश्र मंत्रिमंडळ बनविले.

गेल्या रविवारच्या कार्यकारिणीच्या बैठकीनंतर बोलताना सर-चिटणीस कृष्णचंद्र पंत यांनी 'सत्तेसाठी आपला पक्ष तत्त्वच्युती करणार नाही' अशी मोठी दिमाखदार भाषा वापरली; परंतु गेल्या मार्चमध्ये महाराष्ट्रात इंदिरा कांग्रेसच्या भागीदारीत मंत्रिमंडळ बनविण्यामागे कोणतीही तत्त्वनिष्ठा नव्हती. होता तो उघड सौदेबाजीचा तत्त्वशून्य व्यवहार! कसेही करून आपण सत्तेवर राहिले पाहिजे या ध्यासातून वसंतदादा पाटील यांनी इंदिरा कांग्रेसचे नासिकराव तिरपुडे यांच्याशी समझोता केला. वसंतदादा पाटील यांची संमिश्र मंत्रिमंडळाची योजना स्वीकारणे आपल्या पक्षालाच हितकर ठरणार आहे हे ओळखून तिरपुडे यांनी दादांच्या योजनेचे सहर्ष स्वागत केले. कारण इंदिरा कांग्रेसला केवळ विदर्भातच विजय मिळालेला होता. संमिश्र मंत्रिमंडळात गेल्यानंतर साऱ्या राज्यभर आपल्याला आपले वर्चस्व प्रस्थापित करता येईल हे न ओळखण्याइतके तिरपुडे भाबडे नव्हते. वसंतदादा दुसरा पर्याय स्वीकारूच शकत नाहीत हे माहीत झाल्यामुळे तिरपुडे यांनी स्वतःला उपमुख्यमंत्रीपद देण्याची आणि मंत्रिमंडळात दोन्ही पक्षांना समान जागा देण्याची मागणी केली. वसंतदादांना घाई झाली होती ती स्वतः मुख्यमंत्री होण्याची. त्यामुळे त्यांनी तिरपुडे यांच्या सर्व अटींना होकार दिला.

संमिश्र मंत्रिमंडळाची ही योजना बरोबर घेऊन वसंतदादा हायकमांडची मंजुरी मिळविण्यासाठी दिल्लीला गेले तेव्हा स्वर्णसिंग काँग्रेसचे वरिष्ठ नेते जर खरोखरच तत्त्वनिष्ठ असते तर त्यांनी वसंतदादांना इंदिरा काँग्रेससमवेत संमिश्र मंत्रिमंडळ बनवायला विरोध केला असता; परंतु हायकमांडने पाटील-तिरपुडे यांच्या संयुक्त प्रयोगाला आपला आशीर्वाद असल्याचे जाहीर केले. तेव्हापासूनच स्वर्णसिंग काँग्रेसच्या विश्वासार्हतेला जबरदस्त तडा गेला. निवडणुकीत पराभव झाल्यापासून हताश बनलेले स्वर्णसिंग काँग्रेसचे नेतृत्व मुळातच किती कुचकामी आहे हे सिद्ध करणाऱ्या घटना दररोज एका मागाहून एक अशा क्रमाने घडू लागल्या. स्वर्णसिंग काँग्रेस आणि इंदिरा काँग्रेस यांच्या ऐक्याची कल्पना या दुर्बळ आणि भ्याड नेतृत्वाच्या तोंडातून निघू लागताच इंदिरा गांधींचा ताठरपणा अधिकच वाढला. स्वर्णसिंग काँग्रेस आपण होऊन शरणागतीचा खलिता लिहून देईपर्यंत वाट पाहण्याचे त्यांनी ठरविले. खुद्द अध्यक्ष स्वर्णसिंग यांच्यापासून तो सरचिटणीस कृष्णचंद्र पंत यांच्यापर्यंत बऱ्याच जणांना वेगळ्या पक्षाची दगदग झेपण्यासारखी नव्हती. केव्हा एकदा या दोन्ही पक्षांचे एकीकरण होते आहे असे त्यांना झाले होते. इंदिरा गांधींना एकीकरण नको होते. त्यांना हवे होते ते स्वर्णसिंग काँग्रेसचे आपल्या पक्षात विनशर्त विलिनीकरण. म्हणूनच ऐक्यासंबंधी त्यांनी कधीही उत्सुकता दाखविली नाही. कर्नाटकचे मुख्य मंत्री देवराज अरस अधूनमधून असे एखादे निसटते विधान करीत की, ' आमचा पक्ष एकीकरणालाही तयार आहे. ' अरस यांनी असे काही म्हणताच इंदिरा गांधी लगेच सांगून टाकीत, ' एकीकरणासंबंधी मला काहीच माहिती नाही. ' त्याचा एक परिणाम हटकून दिसून येत असे. स्वर्णसिंग काँग्रेसच्या गोटातील गोंधळ वाढत जाई आणि 'विलिनीकरण तर विलिनीकरण' असे म्हणणाऱ्यांच्या संख्येत भर पडे.

हा सारा प्रकार असह्य वाटत होता तो यशवंतराव चव्हाण यांना. याचा अर्थ इंदिरा गांधींची हुकूमशाही त्यांना साफ नामंजूर होती, असा प्रकार मुळीच नाही. अकरा वर्षे ते त्या हुकूमशाहीच्या छायेतच वावरले आणि तिला बलिष्ठ करण्यामध्ये आपल्या परीने त्यांनी भागही घेतला. इंदिरा गांधी पंतप्रधान आणि चव्हाण त्यांचे एक मंत्री अशी परिस्थिती असेतोवरच हे इंदिरा-निष्ठेचे नाटक चाललेले होते, असेही नव्हे. आणीबाणीतील गैरव्यवहारांबद्दल सी. बी. आय. ने इंदिरा गांधींना अटक केली तेव्हाही चव्हाण इतके अस्वस्थ झाले की त्यांनी पुढे आलेले जेवणाचे ताटही बाजूला सारले. त्या दिवशी आपल्याला एक घासही गेला नाही असे त्यांनी स्वतःच वार्ताहरांना सांगितले. अविभक्त काँग्रेसमधून इंदिरा गांधींनी बाहेर पडू नये यासाठी चव्हाणांनी वसंतराव नाईक आणि सी. सुब्रह्मण्यम यांच्यामार्फत खूप प्रयत्न केले. तरीही इंदिराजींनी वेगळ्या पक्षाची स्थापना केली आणि तेव्हापासून चव्हाणांना इंदिरा गांधींची हुकूमशाही खुपू–रुतू लागली. कारण त्यांना हे माहीत आहे की इंदिरा गांधी कोणालाही आपल्या पक्षात घ्यायला तयार होतील; परंतु आपल्यासाठी मात्र त्यांच्या पक्षाची दारे कधीच उघडणार नाहीत ! हे माहीत असतानाही महाराष्ट्रातील संमिश्र मंत्रिमंडळाच्या बनावाला विरोध करण्याचे धाडस त्यांनी दाखवले नाही.

राज्य दादांचे, कारभार नासिकरावांचा

चव्हाण यांच्या कचखाऊ वृत्तीचा फायदा घ्यायला तिरपुडे आणि अतुले हे त्यांचे एके काळचे सहकारी तयारच होते. राज्य वसंतदादा पाटलांचे; पण कारभार मात्र नासिकराव तिरपुडे यांचा अशा थाटातच या संमिश्र मंत्रिमंडळाचे कामकाज सुरू झाले. वसंतदादांना त्याचीही फिकीर नव्हती. पुन्हा आपल्याला मुख्यमंत्रिपद मिळालेले आहे एवढी खुषी त्यांना पुरेशी होती. वसंतराव नाईक यांची गोष्ट वेगळी होती. त्यांना विदर्भातील आपले स्थान पुन्हा प्राप्त करून घ्यायचे होते. विदर्भात इंदिरा काँग्रेसचा जोर दिसून आल्यानंतर, नाईक एकदम ऐक्यवाद्यांच्या गटाचे म्होरके बनले. वसंतराव नाईक काय किंवा वसंतदादा पाटील काय, दोघांचीही मुख्यमंत्रिपदावर वर्णी लागली ती यशवंतराव चव्हाणांमुळे. परंतु आता त्यांना चव्हाण यांची गरज उरली नव्हती. म्हणून त्यांनी चव्हाणांचा विरोध असतानाही दोन्ही काँग्रेसच्या एकीकरणासंबंधी आपला आग्रह कायम ठेवला. आवश्यकता संपली की उपकारकर्त्यालाही विसरायचे असते हा धडा हे दोघे वसंतराव शिकले तो यशवंतरावांकडूनच. शंकरराव देव असोत, भाऊसाहेब हिरे असोत वा मोरारजी देसाई असोत– सगळ्यांना तोच अनुभव आलेला होता.

गेल्या वर्षीच्या मार्चमधल्या निवडणुकीनंतर यशवंतराव चव्हाण यांचे मंत्रिपद गेले तरी मंत्रिपदाच्या दर्जाचे विरोधी पक्षनेतेपद टिकून होते. गेल्या एप्रिलमध्ये तेही गेले ! अशा परिस्थितीत, दिल्लीतील महत्त्व टिकवायला आधार उरला तो महाराष्ट्रामधील ' किंगमेकर ' या भूमिकेचा. वसंतदादांनी आपली ती भूमिकाही आता हळूहळू गुंडाळत आणली आहे हे जाणवल्यानंतर चव्हाणांना तातडीने हालचाल करण्याची आवश्यकता भासू लागली. मध्यंतराच्या काळात त्यांच्या दृष्टीने एक सोयीची घटना घडली. पक्षाध्यक्ष स्वर्णसिंग परदेश–दौऱ्यावर रवाना झाल्यामुळे हंगामी अध्यक्षपद चव्हाण यांच्याकडे आले. त्यामुळे या काळात आपल्या मनाप्रमाणे आपण गोष्टी घडवून आणू अशी त्यांची अपेक्षा होती; परंतु वसंतदादा पाटील, वसंतराव नाईक प्रभृतींचा ऐक्यवादी गट स्वर्णसिंगांशी संपर्क साधून होता. या गटाला ऐक्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यासाठी १० जुलैपर्यंत मुदत दिलेली होती. ती टळून गेल्यानंतर आणि ऐक्यवाद्यांच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देणारे स्वर्णसिंग मायदेशी परत यायच्या आत पाटील मंत्रिमंडळाला घोंगड्यावर काढणे हा डावपेचाचा अपरिहार्य भाग झाला. त्यामुळेच शरद पवार मंत्रिमंडळातून बाहेर पडले. त्यामुळे पाटील मंत्रिमंडळाला राजीनामा देण्यावाचून गत्यंतर उरणार नाही हे तेव्हाच स्पष्ट झाले होते; परंतु या असल्या डावपेचात दादाही आता तयार झाले होते. त्यांनी हे प्रकरण कार्यकारिणीकडे नेण्याचे ठरविले. कारण शरद पवार यांना मुख्यमंत्री करायची जनता पक्षाने तयारी दर्शविली होती. कार्यकारिणीमधील ऐक्यवादी मंडळींची पंचाईत झाली. त्यांना वसंतदादांची बाजू उचलून धरणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यांनी वसंतदादांना संमिश्र मंत्रिमंडळ विसर्जित करण्याचा आदेश दिला. त्याचबरोबर इंदिरा काँग्रेसशी ऐक्यासंबंधी यापुढे वाटाघाटी करायच्या नाहीत असेही जाहीर केले. या दोन गोष्टी चव्हाण–पवार यांना पसंत पडण्यासारख्याच होत्या; पण कार्यकारिणी एवढ्यावरच थांबली नाही. तिने शरद पवार यांना जनता पक्षाच्या सहकार्याने मंत्रिमंडळ बनविण्याबाबत मनाई केली. त्यामुळे वसंतदादा पाटील यांचे मंत्रिमंडळ पदच्युत करण्यामागचा मूळ हेतूच उधळला गेला.

कार्यकारिणीमध्ये आपले बहुमत होईल आणि शरद पवार यांना जनता पक्षाच्या मदतीने मंत्रिमंडळ स्थापन करायला अनुमती देता येईल, असा जो यशवंतराव चव्हाण यांचा कयास होता तो फसला गेल्यामुळे आता कोणती भूमिका घ्यायची असा त्यांच्यापुढे पेच पडला. शरद पवारांनी वेगळा पक्ष स्थापन करून मुख्यमंत्रिपद हस्तगत केले. परंतु असे करताना त्यांच्याकडून कार्यकारिणीच्या आदेशाचा भंग झालेला असल्यामुळे, त्यांच्या बाजूने बोलणे चव्हाण यांना शक्य झालेले नाही. चव्हाणांनी आपल्या राजकीय जीवनामध्ये, शरद पवार यांच्या राजिनाम्याचा टाइमबॉंब उडवून प्रथमच धाडस दाखविले; पण ते अंगाशी आले आहे. गेल्या वर्षी, आपण आक्रमक भूमिका घेणार आहोत, असे त्यांनी जाहीर केले होते. त्या वेळी त्यांना जनता पक्ष हा आपला पहिल्या क्रमांकाचा शत्रुपक्ष वाटत होता. अलीकडे त्यांच्या मतात बदल झाला असून इंदिरा काँग्रेस हा प्रथम क्रमांकाचा शत्रूपक्ष वाटू लागला आहे. म्हणूनच संमिश्र मंत्रिमंडळाला मान्यता देण्यात आपली चूक झाली अशी त्यांनी आता कबुली दिली आहे. शत्रू ओळखायला किंवा त्यांची क्रमवारी ठरवायला वेळ लागला की वीस लाख रुपयांचा एखादा घलताच प्रश्न मध्ये टपकतो तो हा असा. □

अवती-भवती

शरद कृष्णन्

□ मुंबईचा हरेकृष्ण आश्रम

मुंबईच्या हरेकृष्ण आश्रमामध्ये तेथील एक रहिवासी सिनेनर्तक दिलीप मल्होत्रा यांचा खून झाल्यामुळे या आश्रमपरिसरातील वातावरण तंग झाले आहे. आश्रमाच्या कार्यपद्धतीबावत आणि आश्रमाच्या अवाढव्य खर्चाबावत सखोल चौकशी व्हावी अशी मागणी पुढे येत आहे. या आश्रमाबाबत अनेक गूढ गोष्टी उजेडात येत आहेत. या संदर्भात मुंबईच्या ब्लिटझ् या साप्ताहिकाने एक मोठा लेख प्रसिद्ध केला असून बरीच खळबळजनक माहिती पुरविली आहे. पोलिस या आश्रमाची आणि आश्रमाच्या आश्रयाने राहणाऱ्या काही मंडळींची कसून चौकशी करीत आहेत. इन्टर नॅशनल सोसायटी फॉर कृष्णा कॉन्शसनेस या संस्थेमार्फत हा आश्रम चालविण्यात यतो. जुहूच्या नायखाडीमधील या आश्रमात लव्याचौडया परकीय गाडयांची ये–जा सारखी चालू असते आणि अनेक परकीय माणसे या बंद गाडयांतून संशयास्पद अवस्थेत वावरत असतात. याच संस्थेचा स्वतःचा एक स्टुडिओ असून अत्याधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज अशा या स्टुडिओची या आश्रमाला गरजच काय असाही प्रश्न नायखाडीमध्ये राहणाऱ्या नागरिकांमाफत विचारला जातो. आश्रमासाठी जागा खरेदी केल्यापासून तेथे पहिल्यापासून रहाणाऱ्या नागारकांना अनेक गंभीर अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. संस्थने त्याच्यावर अनेक जाचक बंधने घातली आहेत. उदाहरणार्थ मुलांना खेळण्यास बंदी आहे आणि त्यांनी खेळण्याचे धाडस दाखविलच तर रक्षकांमार्फत मारपीट करण्यात येते. आवाराबाहेर जाताना कोणाचा संशय आल्यास रक्षक त्याची तपासणी करतात. या तपासणीबाबत अनेकांनी विरोध करून पाहिला; परंतु तो विरोध मोडून काढण्यात आला. ज्या सिनेनर्तकाचा खून करण्यात आला त्याच्या पत्नीची आवारात प्रवेश करताना झडती घेण्यात आली आणि त्यावरून बाचाबाची उडून प्रकरण चिघळले व रक्षकाने श्री. मल्होत्रा यांना मारपीट केली. आश्रमाच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये आपल्याला कोणी काही करू शकणार नाही ही भावना बळावली असून त्याचा प्रत्यय त्यांच्या उद्दाम वर्तनातून येतो.

प्रचंड बेहिशेबी खर्च

या आश्रमावर जो प्रचंड खर्च करण्यात आला आहे त्यासाठी पैसा कुठून उभा केला हे एक गूढच आहे. आश्रमावर २ कोटी रुपये खर्ची पडल्याचे अधिकृतरीत्या सांगण्यात येत असले तरी प्रत्यक्षात आश्रमावर मोठी रक्कम खर्ची पडल्याचे सांगतात. या सर्व कामकाजाचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करणाऱ्यांच्या मते आश्रमावर सात ते आठ कोटी रुपये खर्ची पडले असावेत. केवळ अंतर्गत सजावटीवर २० लक्ष रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. हा एवढा प्रचंड पैसा येतो कोठून ? आश्रमामार्फत असे सांगण्यात येते की, आश्रमाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या वाङ्मयाच्या विक्रीतून जे उत्पन्न मिळते त्यातून खर्च केला जातो. एक तर आश्रमाकडून प्रसिद्ध झालेले प्रभुपादांचे वाङ्मय जगभर जात असले तरी त्यापासून एवढा अफाट पैसा मिळत असेल हे पटण्यासारखे नाही. मग पैसा येतो कोठून ? अनधिकृत माहितीप्रमाणे आश्रमाचे बरेच कृष्णभक्त–तस्करीव्यवसायात गुंतले असून, त्यांनी कस्टम-अधिकाऱ्यांचा विश्वास तरी संपादन केला आहे अथवा त्यांच्याशी सूत तरी जमविले आहे. आश्रमाकडे विमानमार्गे साहित्याची सतत आवक होत असते आणि हे सर्व धार्मिक वाङ्मय वगैरे आहे असे समजून कस्टमअधिकाऱ्यांमार्फत ते तातडीने मोकळेही करण्यात येते. एक तर वाङ्मय विमानाने पाठविण्याची प्रथा सहसा पाहावयास मिळत नाही. कारण ही विमानवाहतूक खर्चिक असते. समुद्रमार्गे वाङ्मयविषयक पार्सले पाठविण्यात येतात. मग आश्रमाला हे साहित्य विमानमार्गे का पाठविण्यात येते ? आणि धार्मिक वाङ्मयाचा असा सतत ओघ असूनही एकदाही कस्टमअधिकाऱ्यांकडून या साहित्याची काळजीपूर्वक छाननी कशी होत नाही हेही एक गूढच आहे.

आश्रमात जे भक्तगण राहतात ते वेषांतर करून पंचतारांकित हॉटेलमध्ये जाऊन काही विशिष्ट विदेशी व्यक्तींशी सतत संपर्क ठेवतात असे पोलिसांच्या लक्षात आले आहे. या दृष्टीनेही जास्त तपास होणे आवश्यक आहे. याउलट पासपोर्टवर एक नाव असलेल्या काही विदेशी व्यक्ती, दुसरे नाव घेऊन आश्रमात सरसहा वावरताना दिसतात. येथे अर्थातच ते भगवी वस्त्रे परिधान करून येतात. आश्रमामधील काही व्यक्तींचा निवासपरवाना वाढवून मिळावा यासाठी अमेरिकन मिशनने लक्ष घातल्याचीही काही उदाहरणे आहेत. वास्तविक मिशनला या गोष्टीची गरज काय ? आश्रमाच्या आश्रयाने दोन युद्धकैदी रहात असल्याचे बोलले जाते. व्हिएटनाम-युद्धाच्या संदर्भात या दोघांवर अनेक आरोप असून त्यांची संबधित देशांना गरज आहे. ते जर खरोखरच आश्रमात रहात असतील तर त्यांचा तातडीने शोध घेणे आवश्यक आहे.

या आश्रमाची व्यवस्था पहाणाऱ्या पटेल नावाच्या गृहस्थांना पश्चिम बंगालमधील मायापूर येथे पाठविण्यात आले. त्या ठिकाणी आश्रमाची शाखा आहे. या शाखेवर मागे पोलिसांनी धाड घातली तेव्हा बरीच शस्त्रास्त्रे मिळाली होती हे यथे नमूद केले पाहिजे. याच आश्रमात गोळीबाराचा प्रकार होऊन काही माणसे मृत्युमुखीही पडली होती. तर तेथे गेलेले हे पटेल सध्या म्हणे बेपत्ता आहेत ! त्यांची अमेरिकन पत्नी आश्रमाच्या विनंतीवरून परत गेली आहे. मुंबईच्या आश्रमामध्ये ज्यांची गरज नाही अशा मंडळींना मायापूर येथे पाठविण्याचा प्रघात

मलपृष्ठ २ वर

मुक्काम जयपूर, राजस्थान

श्री. ग. मा.

जयपूर : गुरुवार दिनांक २९ जून. स्टेशनवर घेण्यासाठी कुणी तरी येईल अशी कल्पना होती. थोडा वेळ वाट पाहिली. कुणी दिसले नाही. रिक्षाने सरळ जनता पक्षाच्या कचेरीत सामानासह दाखल झालो. सायकलरिक्षा...गुलाबी शहर...Pink city.

कचेरीला कुलुप. एक विद्यार्थी शेजारच्या खोलीत राहत होता. त्याने, कचेरी नुकतीच बदलली आहे असे सांगितले. निरोप ठेवला आणि जवळच असलेल्या टूरिस्ट हॉटेलचा आश्रय घेतला.

चहा अडीच रुपये.

जेवण आठ रुपये. (शाकाहारी...साधे)

पान वगैरे खाऊन चक्क ताणून दिली. प्रवासाचा शीण घालविण्यासाठी.

फोनने जाग आणली. जनता पक्षाच्या कचेरीतून बोलावणे आले होते.

झोप अर्धवट टाकून कोण जाणार ? दोन तासांनी येतो, असे सांगून उरलेली झोप पुरी केली.

जनता पक्षाची कचेरी आता म्युझियम रोडवर अधिक प्रशस्त जागेत आलेली आहे. कचेरी आधुनिक व टापटिपीची वाटली. मधू लिमये, राम मनोहर लोहिया, जगजीवनराम, मोरारजी, दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या तसबिरी एकत्र प्रथमच येथे दिसल्या, म्हणून बरे वाटले.

मंत्री गिरिराजजींना, स्टेशनवर कुणी घ्यायला आले नाही व मी टूरिस्ट हॉटेलमध्ये उतरलो, हे ऐकून आश्चर्य वाटले. त्यांनी दोन-चार फोन फिरविले. ठरल्याप्रमाणे स्टेशनवर एकजण गाडी घेऊन सकाळी १०॥ वाजता गेल्याची खात्री करून घेतली; पण घ्यायला आलेल्या माणसाने मला ओळखले नाही व मी तरी त्याला कसा ओळखणार ? चुकामूक झाली होती.

तावडतोब माझे सामान वगैरे टूरिस्ट हॉटेलमधून मागविण्यात आले. संध्याकाळी सर्किट हाउसमध्ये सरकारी पाहुणा म्हणून दाखल झालो.

गिरिराजजी आचार्यजी या नावाने अधिक परिचित. मध्यम वयाचे गृहस्थ. भलतेच तडफदार. त्यांनी दोन-चार मंत्र्यांच्या मुलाखती ठरवूनही टाकल्या. मला यात फारसा रस नव्हता. सरकारी गाडी, मंत्र्यांच्या मुलाखती, अधिकाऱ्यांच्या भेटी हा गराडा सुरुवातीला मला नको होता. यातून निसटायचे कसे ? आपल्याला जे पाहायचे आहे ते वेगळेच आहे.

आठवड्यापूर्वी 'टाइम्स ऑफ इंडिया' मध्ये एक बातमी वाचली होती. त्यात जयप्रकाशजींनी राजस्थानच्या जनता सरकारने सुरू केलेली अन्त्योदय योजना ही संपूर्ण क्रांतीच्या दुसऱ्या टप्प्यातील फार महत्त्वपूर्ण घटना आहे, असे म्हटले होते व नियोजनमंडळानेही या योजनेचा स्वीकार करावा, अशी शिफारस केली होती.

वसंतराव भागवत, पन्नालाल सुराणा वगैरे महाराष्ट्रातील जनता पक्ष मंडळींशी बोलणे करून मी लगेच ही योजना पाहण्यासाठी, समजावून घेण्यासाठी जयपुरात दाखल झालो होतो.

पण सर्किट हाउसमध्ये अडकलो.

कुठे अन्त्योदय आणि कुठे सर्किट हाउस ?

रात्र अस्वस्थतेत गेली.

¤

सकाळी मोरांच्या आवाजाने जाग आली. मोर दिसायला चांगला असला तरी त्याचे ओरडणे मात्र भयानक. केकावली कसली ? केकाटणेच ते. आदल्या दिवशी टूरिस्ट हॉटेलच्या आवारात, रस्त्यावरही मोर दिसले होते. बागा, हिरवळी, कारंजी, मोर, जुन्या इमारती मागील काळात घेऊन जाणाऱ्या होत्या. सवाई माधोपूर ते जयपूर या आदल्या दिवशीच्या रेल्वे-प्रवासातही बिरबल-बादशहाच्या गोष्टीच कानावर येत होत्या. आपल्या डोळ्यांसमोर राजस्थान म्हटले की, राणा प्रताप, चितोड, हळदी घाट येतो. इथे या स्मृतींच मागमूसही आढळत नाही. मागाहून कळले की, जयपूरवाले व उदेपूरवाले अशी एक तेढ येथे अस्तित्वात आहे.

जयपूर शहराची स्थापना सवाई जयसिंगाने केली. मोगल दरबाराची तनमनधनपूर्वक सेवा-चाकरी करणाऱ्या मानसिंगाचा हा औरंगजेबकालीन वंशज. विद्याकलांचा भोक्ता. सौंदर्याचा उपासक. जयपूर शहराची रचना आजही नगररचनाशास्त्रकारांचा कौतुकाचा विषय आहे.

दिल्ली येथून दोन-अडीचशे मैलांवर आहे. दिल्लीपतींच्या अनेक स्वाऱ्या येथून आल्या-गेल्या असतील; पण जयपूरचे सौंदर्य दोनशे वर्षे अबाधित राहिले.

सौंदर्याची उपासना आणि स्वातंत्र्याची प्रेरणा. नाही तरी या दोन्ही एकत्र क्वचितच नांदतात. का या दोन्हींची उगमस्थाने, विकासप्रक्रिया मूलतःच भिन्न आहेत ?

¤

जनता शासनाला एक वर्ष पूर्ण झाले म्हणून येथे सध्या एक 'नव चेतना सप्ताह' चालू आहे. प्रदर्शन उभे आहे. पुस्तिका प्रसिद्ध झाल्या आहेत. कार्यकर्ते-मंत्री-सरकारी अधिकारी या वाढ-

दिवस–समारंभात मग्न आहेत. जयपुरात यानिमित्त एक परिसंवाद झाला व वक्त्यांनी जनता पक्षाच्या वर्षाच्या कामगिरीसंबंधी आपापली मते मांडली. महागाई कमी झाली नाही व कायदा आणि सुव्यवस्था ढासळली, हे आक्षेप घेतले गेले. उलट राजस्थान साहित्य अॅकॅडमीचे अध्यक्ष श्री. विष्णू दत्त शर्मा यांनी लोकाभिमुखता व स्वच्छ कारभार याबद्दल जनता राजवटीला धन्यवादही दिले. बाकी लोकशाही वाचविली वगैरे नेहमीचे मुद्देही या परिसंवादात मांडले गेलेच. श्रीमती विद्या पाठक या समाज कल्याण खात्याच्या उपमंत्री या परिसंवादाला उपस्थित होत्या. त्यांनी समाज कल्याण योजनांची अन्त्योदयाशी सांगड घालण्याचा जनता शासनाचा निर्धार असल्याचे याप्रसंगी सांगितले व या पहिल्या वर्षात या दृष्टीने काय काम झाले, याची आकडेवारी सादर केली. ती आकडेवारी पन्नास टक्के जरी खरी असली तरी राजस्थानपुरती जनता पक्षाची एक वर्षाची कामगिरी डोळ्यात भरण्यासारखी आहे, असे म्हणायला हरकत नाही. आकडेवारी अशी आहे. पहिल्या वर्षात–

- ८१,००० कुटुंबे अन्त्योदय लाभासाठी निवडली गेली.
- ९ लाख महसूल प्रकरणे जागच्या जागी, खेड्यात जाऊन निकालात काढली.
- १४३१ प्राथमिक शाळा सुरू झाल्या.
- ५६८ उच्च माध्यमिक शाळा सुरू झाल्या.
- १३ महाविद्यालये सुरू झाली.
- १५ महाविद्यालयात पदव्युत्तर शिक्षणाची नव्याने सोय करण्यात आली.
- २०० आयुर्वेदिक, युनानी दवाखाने सुरू झाले.
- २०३ अॅलोपॅथिक दवाखाने मंजूर झाले.
- ४९६ आरोग्यचिकित्सा उपकेंद्रे मंजूर झाली.
- १२८ आरोग्य मदत केंद्रे (मेडिकल एड पोस्टस्) मंजूर झाली.
- ५० गुरांचे दवाखाने मंजूर.
- ५२ गालिचा प्रशिक्षण केंद्रे सुरू.
- ४०६४ हातमाग सुरू.
- ४५० गावांना पाणीपुरवठा योजना लागू करण्यात आली.
- २२०१ जागा, अनुसूचित जातींसाठी समाज कल्याण खात्यामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या वसतिगृहातून वाढविण्यात आल्या.
- ४८ लाख रुपयांच्या अधिक शिष्यवृत्त्या अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध झाल्या.
- १०३ विकासखंडातून एकीकृत ग्रामविकासाचा कार्यक्रम सुरू होत आहे.
- १०४ गावांना समग्र ग्राम विकास योजना लागू होत आहे.
- १६४८ गावांना वीज मिळाली.
- २०८८१ विहिरींना विद्युत्शक्तीचा पुरवठा झाला.
- २२ कोटी रुपये रस्तावांधणीसाठी...
- ३ लाख लिटर दूध रोज गोळा होऊ लागले. यातून
  ८० हजार कुटुंबांना
  १५ कोटी रुपयांचे उत्पन्न किंमत रूपाने दिले गेले...

¤

१/२ दिवसांपूर्वी सर्किट हाउसमध्ये घडलेली घटना. इथे बडे सरकारी अधिकारी, आमदार, खासदार, नेतेमंडळी उतरतात- राहतात. एका आमदाराची जीप रात्री पळविली गेली. दुसऱ्या दिवशी शोधाशोध केल्यावर ती सापडली. सर्किट हाउसमध्येच उतरलेल्या एका प्रमुख व्यक्तीच्या मुलाने व त्याच्या काही मित्रांनी गंमत म्हणून ती रात्री पळविली व कुठे तरी सोडून दिली. हे आमदार पूर्वी किर्लोस्कर कंपनीत नोकरीला होते. नोकरी सोडून त्यांनी राजकारणात उडी घेतली व जनतालाटेत एकदम निवडूनही आले. असले प्रकार आता खूप वाढले आहेत, असे त्यांचे म्हणणे पडले. आणखी दोन–तीन वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बोलण्यातही हा विषय वरचेवर येत होता. खरे तर राजस्थानात राजकीय अस्थिरता बिलकूल नाही. मी जयपूरला होतो तेव्हाच दिल्लीत चरणसिंग–प्रकरण घडले; पण जनता पक्षाला हादरा देणाऱ्या या प्रकरणाचे जयपुरात सादपडसाद उमटले नाहीत. मुख्यमंत्री भैरवसिंग शेखावत केंद्रीय मंत्रिमंडळात जाणार अशी एक–दोन दिवस अफवा पसरली तेवढीच घालमेल. येथे जाट आणि राजपूत अशी तेढ आहे आणि चरणसिंगांच्या अनुयायांची संख्याही कमी नाही. मुख्यमंत्री राजपूत आहेत व त्यांनी जाटांचा विरोध पूर्वीच मोडून काढून मैदान सपाट केलेले आहे. जाटांनी चालविलेले किसान-आंदोलन तुरळक ठिकाणीच काय ते चालू आहे. मुख्यमंत्र्यांनी जाट शेतकऱ्यांच्या सर्व मागण्या आंदोलन सुरू होण्यापूर्वीच मान्य करून टाकल्या; पण आंदोलन थांबविले, मागे घेतले गेले, तरच अंमलबजावणी सुरू होईल अशी मेखही मारून ठेवली. त्यामुळे आंदोलनाच्या शिडातील हवा सुरुवातीपासूनच निघून गेली. आता तर एखाददुसऱ्या खेड्यात तलाठ्याला काम करू न देण्यापलीकडे या आंदोलनाचे नावही ऐकू येईनासे झाले आहे. काँग्रेसबद्दल येथे इतकी अप्रीती आहे, की आझमगढ विजयानंतरही येथील सर्व पोटनिवडणुकीत जनता उमेदवारच निवडून येत आहेत. अशी राजकीय सुस्थिरता असतानाही गुंडगिरी वाढते आहे, याबद्दल सार्वत्रिक चिंता येथे दिसून येते. काल रिक्षात एक शेतकरी भेटला. जयपूरपासून ४० मैलांवर असलेल्या खेड्यात तो शेती करतो. जनता पक्ष आल्यापासून ग्रामीण भागात खूप सुधारणा होत आहेत, असे त्याने सांगितले; पण गुंडगिरी वाढते आहे, अशी त्याचीही चिंता होती. गुंडगिरीला राजकीय पक्षच कारणीभूत आहेत, गुंडांना पक्षांचे–शासनाचे संरक्षण मिळते, असा त्याचा स्पष्ट आरोपच होता. सवाई माधोपूर ते जयपूर रेल्वेप्रवासात डब्यात एक वृद्धा आली. तिची या भागात पूर्वी कुठे तरी जहागिरी होती. माहेर रायबरेलीचे. त्यामुळे साहजिकच तिकडच्या–इकडच्या गोष्टी निघाल्या. फर्स्ट-क्लासचा डबा असूनही पंखे चालू नव्हते, बटने–बल्बस् पळविले गेलेले होते. खेडोपाडी इकडे वीज गेली, शेती सुधारली; पण चोऱ्या–माऱ्याही फार वाढल्या, असे ती सारखे सांगत होती. अर्थात रायबरेली व एकूणच उत्तर प्रदेशइतकी परिस्थिती येथे खालावलेली नाही. रायबरेलीला अलीकडेच ती गेली तेव्हा रात्रीचा प्रवास

टाळून तिला जावे लागले. इतके भीतीचे, दहशतीचे वातावरण तिकडे आहे, असे तिचे म्हणणे पडले. तिकडे राजकीय अस्थिरता हे कारण सांगितले जाऊ शकते. इकडे राजस्थानला हे कारण लागू पडत नाही; तरी पण गुंडगिरीचा वाढता धोका इकडेही सार्वत्रिक चिंतेचा विषय आहे. जनता–शासनाचा चितोड किंवा हळदीघाट झालाच तर तो या समस्येवर होईल, असे लोक उघडपणे बोलत असतात. 'कुछ करते नहीं हैं' असे प्रसिद्धिखात्यातील एक अधिकारीच काल मला म्हणाला.

येथे कम्युनिस्ट पक्षाचा जोर नसला तरी अस्तित्व आहे. तरीही मजूर आघाडी शांत वाटते. मजुरांवर, गरीब जनतेवर एकही गोळी गेल्या वर्षाभरात झाडली गेलेली नाही, ही राजस्थानातील जनता राजवटीची एक जमेची बाजू म्हणून मानली जाते. वर्षभरात ७०० मजूर–मालक तंटे सामोपचाराने सोडविले गेल्याची नोंद आहे. असेही सांगितले गेले की, भारतात कुठेही झाला नाही असा मजूर-संघटनांमधील मान्यतेचा वाद खुल्या मतदानपद्धतीने मिटविण्याचा लोकशाही प्रयोग येथे करण्यात आला व तो यशस्वीही ठरला. राजस्थान रोडवेज ही येथील सरकारी वाहतूक संस्था. आपल्याकडील एस्. टी. सारखी. कामगारसंख्या सुमारे दहा हजार. भारतीय मजदूर संघ, उजव्या कम्युनिस्टांची आयटक या दोन मजूरसंघटनात मान्यतेबद्दल वाद होता. खुली निवडणूक झाली. कामगारांनी उत्साहाने मतदान केले. आयटकला बहुमत लाभले. इतर संघटनांचे कामकाज चालू असले तरी सध्या मान्यता फक्त आयटक युनियनला आहे. वाटाघाटी, करार-मदार फक्त आयटक युनियनशीच होऊ शकतात. राजस्थान वॉटर वर्क्समध्येही मान्यतेचा प्रश्न अशाच लोकशाही पद्धतीने सोडविला गेला. तेथे भा. म. संघ प्रणीत युनियनला मान्यता आहे. कामगार मंत्रालयानेच हा पायंडा पाडल्याने इतर ठिकाणीही त्याचे अनुकरण होण्याची शक्यता आहे. केदार शर्मा हे मजूरमंत्री पूर्वी समाजवादी पक्षाचे होते; मुख्यमंत्री भैरवसिंग शेखावत जनसंघगटाचे आहेत. तरी पण महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश वगैरे राज्यात आहे अशी तेढ, अविश्वास येथे दिसत नाही. मुख्यमंत्र्यांनी खातेवाटप फार कौशल्याने केले, असे म्हटले जाते. समाजवाद्याकडे कामगारखाते दिले तर गृहखात्यासारख्या महत्त्वाच्या खात्याची जबाबदारी एका हरिजनावर सोपविण्यात आली. कनिष्ठ जातींवर यथेही अन्याय–अत्याचार होतच असतात. त्यातून राजेवाडयांचा, जहागिरदारांचा अद्यापही प्रभाव असलेले हे सरंजामशाही युगातून पूर्णपणे बाहेर न पडलेले राज्य. तरीपण बेलछीसारखे एकही प्रकरण येथे वर्षभरात उद्भवलेले नाही. दोन कारणे : प्रकरणे उद्भवल्यावर तात्काळ कारवाई करण्यात आली. हेळसांड किंवा दाबादाबी करणाऱ्या वरिष्ठांना किंवा सामान्य ठाणेदारालाही बडतर्फ केल्याची उदाहरणे आहेत. गृहमंत्रालयच एका हरिजन व्यक्तीकडे देऊन प्रकरणाला जातीय रंग चढविण्याची संधीच विरोधकांना लाभू दिली गेली नाही. स्वतः मुख्यमंत्रीही एका अगदी सामान्य कुटुंबातून वर आलेले आहेत. गरिबीमुळे शिक्षण अर्धवटच झाले. पोलिसखात्यात कुठलीशी नोकरी होती. ती सोडून राजकारणात आले आणि कर्तबगारीच्या बळावरच आज सर्वोच्च ठिकाणी पोचले आहेत. मंत्रिमंडळातील एकोपा हेवा करण्यासारखा आहे आणि नुकतेच एका समारंभप्रसंगी त्यांनी काढलेले उद्गार तर इतर कुठल्याही राज्याचा मुख्यमंत्री काढू शकणार नाही असे आहेत. भैरवसिंग म्हणाले : I feel gratified in saying that no charge of corruption was levelled against any of my colleagues or senior officers in any forum ....

भ्रष्टाचाराचा एकही आरोप, एकाही मंत्र्यावर, वरिष्ठ अधिकाऱ्यावर या वर्षभरात नसावा यावर विश्वास बसत नाही. पण वस्तुस्थिती अशी आहे खरी.

जयपूरहून निघणाऱ्या 'दैनिक नवज्योती' या वृत्तपत्रात मात्र एखादी वार्ता अशीही प्रसिद्ध होत असते : 'सादुलपूरनगरच्या जागरूक जनता पक्ष कार्यकर्त्यांनी मुख्यमंत्री भैरवसिंग शेखावत, विद्युत्मंत्री ललितकिशोर चतुर्वेदी, राजस्थान विद्युत्‌उपविभागाचे अध्यक्ष पृथ्वीसिंह यांच्याकडे पत्रद्वारे अशी आग्रहाची मागणी केली आहे, की सरकारने राजगढ विद्युत् उपविभागाचे साहाय्यक अभियंते भवानीसिंह कटेवा यांच्या भ्रष्टाचाराची कसून चौकशी करावी. 'विद्युत्‌विभागमे, राजगढमे बिना रिश्वत कुछ भी कार्य नहीं होता है. इससे नगरवासी काफी परेशान हैं', असे या बातमीत पुढे म्हटलेले आहे.

तरीपण भ्रष्टाचार कमी करण्याचे प्रयत्न जारीने सुरू आहेत, मुख्यमंत्री याबाबत विशेष दक्षता बाळगीत आहेत, मंत्रिमंडळात एकही मंत्री भ्रष्टाचारी नाही, या गोष्टी विरोधकही नाकबूल करीत नाहीत.

¤

अचरोलला जाण्यासाठी दीड वाजल्यापासून तयार होऊन बसलो होतो. तीनला पोचायचे होते. लगेच कार्यक्रम सुरू होणार होता, पण जयपूरहून निघायलाच साडेतीन वाजले. वाटेत बी. डी. ओ. साठी गाडी थांबली. म्हणून आणखी वेळ गेला. अचरोलला पोचल्यावर कळले, की एक मंत्रीही येणार आहेत. एकूण 'गोष्टी'च्या कार्यक्रमाला हळूहळू सभेचे रूप येणार असा रंग दिसू लागला. 'गोष्टी' म्हणजे अनौपचारिक बैठक किंवा ग्रामसभा. सगळ्यांनी भाग घ्यायचा. कुणी वक्ता नाही, अध्यक्ष नाही. सगळेच श्रोते आणि वक्ते. नवचेतना सप्ताहानिमित्त असे 'गोष्टीं'चे कार्यक्रम ठिकठिकाणी सुरू होते. त्यातला आजचा एक अचरोलचा.

जयपूर-दिल्ली हमरस्त्यावरचे हे एक पाच–सात हजार वसतीचे गाव. राष्ट्रीय हमरस्त्याला लागून असले तरी अत्यंत गलिच्छ. गावात श्रीमंत शेतकऱ्यांची ठाकुरांची– घरे कमी नव्हती. पूर्वजांच्या समाध्या केवढ्या मोठमोठ्या बांधलेल्या दिसत होत्या ! बाजारही गजबजलेला, भरलेला होता. वीज, पाणी वगैरे सोयी होत्याच, पण गलिच्छपणाही भरपूर. कोपऱ्यात, अरुंद रस्त्यांच्या वळणांवर घाणीचे ढीग, पाण्याची डबकी. कोंदटलेली अंधारी घरे. माणसे मात्र रुबाबदार. झुपकेदार मिशांचे आकडे वळवलेली. प्रत्येकाच्या नावापुढे 'सिंग' आहेच !

तीन-साडेतीनची सभा पाहुणे जमल्यावर पाच-सव्वा पाचला सुरू झाली. दोन आमदार, एक खासदार, एक मंत्री, एक समाजकार्यकर्ता, ॲडिशनल कलेक्टर, बी. डी. ओ., प्रसिद्धीअधिकारी एवढा सगळा सरकारी लवाजमा असूनही गावकरी धीटपणे बोलताना

पाहून बरे वाटले. बायकाही होत्या. एकदा निवडून गेल्यावर आमदार-खासदारांनी पुन्हा आपल्या मतदारसंघात फिरण्याची प्रथा येथे गेल्या तीस वर्षांत नव्हती. लोकांचीही तशी अपेक्षा नसायची. प्रथमच जनता सरकारचे मंत्री, आमदार-खासदार असे गावोगाव, आपल्या किंवा इतरांच्या मतदार संघातून फिरू लागलेले आहेत. लहान-मोठ्या सभा, बैठका घेत आहेत. विशेष म्हणजे आपण वर्षभरात काय केले याचा हिशोब लोकांसमोर ठेवीत आहेत. लोकांना याचे अप्रूप वाटते व लोकही आपापले प्रश्न, अडीअडचणी मंत्र्यांसमोर, अधिकाऱ्यांसमोर मोकळेपणाने मांडीत आहेत. आजवर शासन असे गावात, लोकांच्या उंबरठ्यावर कधीच गेलेले नव्हते. लोकांनी शासनाचे उंबरठे झिजवायचे हीच प्रथा-परंपरा, पण निदान राजस्थानात तरी राजस्व अभियानापासून ही प्रथा-परंपरा बदलण्याचा प्रयत्न जनता मंत्रिमंडळाने व पक्षाने नेटाने सुरू केल्यासारखे दिसते. 'राजस्व अभियान' म्हणजे महसुली प्रकरणे जागच्या जागी निकालात काढण्याची मोहीम. सरकारी अधिकाऱ्यांनी गावात जायचे. कोर्टकचेऱ्यात, सरकारी दप्तरात वर्षानुवर्षे भिजत पडलेल्या महसुली प्रकरणातील संबंधितांना एकत्र आणून जागच्या जागीच या प्रकरणांची तड लावून ती मोकळी करायची. वर्षभरात अशी ९ लाख प्रकरणे निकाली काढण्यात आली. याचा सरळ अर्थ असा, की ९ लाख कुटुंबे सरकारी हेलपाट्यांतून, पटवारी-तलाठ्यांच्या अडवणुकीतून, वकील-खर्चातून मुक्त झाली. एखादद्सरी सरकारी नोंद बदलून घेणे हा काय तापदायक प्रकार असतो याची ज्यांना कल्पना असेल त्यांनाच या ९ लाख कुटुंबांना झालेल्या फायद्याची थोडीफार कल्पना येऊ शकेल. ही ९ लाख कुटुंबे बहुसंख्य छोट्या व मध्यम शेतकऱ्यांची. बड्यांची कामे पूर्वीही घरबसल्या होत होती, आताही होतच असणार, पण त्याखालच्या छोट्या-मध्यम शेतकऱ्यांचा हा पहिलाच अनुभव. त्यामुळे तो जनताशासनाला अनुकूल होणे स्वाभाविकच होते. अचरोलच्या सभेत हे जाणवत होते. मायबाप सरकार गावात आले आहे ही भावना नव्हती. आपलेच लोक आहेत, त्यांच्याशी बोलताना कसली भीडभाड ठेवायची, असा मोकळेपणा होता. अगदी मंत्र्यांनाही लोक अडवत होते, विशिष्ट मुदतीत विशिष्ट कामे पूर्ण व्हायला हवीत असा आग्रह धरीत होते. मंत्री-अधिकारीही हे मुदतीचे बंधन, आढेवेढे घेत का होईना, स्वीकारीत होते. चुकीच्या मागण्याही पुढे रेटल्या जात होत्या. गावात नुकतीच वीज आली. जयपूरपासून ४०-५० मैलांवर असलेल्या हमरस्त्यावरील या गावातही गेल्या तीस वर्षांत वीज पोचू शकलेली नव्हती ! वीज आली; पण येते अनियमित. खांबात, कनेक्शन्समध्ये दोष. शॉकमुळे दोन बकऱ्या मेल्या. एका मुलोलाही धक्का बसला. खांब लोखंडाचे असल्याने शॉक्स बसतात ही गावकऱ्यांची समजूत. अगदी सरपंचाचीसुद्धा. लोखंडी खांबाऐवजी सिमेंटचे खांब बसवा ही सगळ्यांची मागणी. शेवटी तीन दिवसात बोर्डाचे इंजिनिअर पाठवून सदोष वीजपुरवठा सुरळीत चालू करण्याचे आश्वासन मंत्र्यांकडून घेतल्यावरच हा विषय संपला. याउलट ८० हजार रुपये लोकवर्गणी म्हणून या गावाने भरले असताना विशिष्ट योजना अद्याप गावात का सुरू झाली नाही हा गावकऱ्यांनी उपस्थित केलेला प्रश्न अधिकाऱ्यांना निरुत्तर करणारा होता. सरपंच भगवतीसहाय पारीख म्हणून कुणी पन्नाशी उलटलेले अनुभवी गृहस्थ होते. त्यांनी तर अगदी मर्मावर बोट ठेवणाराच प्रश्न विचारला. ते म्हणाले : जनता पक्षाच्या झेंड्यावर नांगरधारी शेतकरी आहे. जनताशासन, निदान राजस्थानातले, गावांच्या विकासासाठी खूप काही करून राहिले आहे, हेही दिसते आहे. मग कारखान्यांना वीज दोन पैसे युनिट आणि शेतकऱ्याला तीच वीज बारा ते पंचवीस पैसे युनिट असा पक्षपात का ? अशाने शहरातली संपत्ती खेड्यात आणण्याची जनता सरकारची प्रतिज्ञा पूर्ण होणार कशी ?

खरे तर पंतप्रधान मोरारजींजवळ, नियोजनकारांजवळही या प्रश्नाचे उत्तर नाही. राजस्थानातील एक मंत्री, सरकारी अधिकारी यांच्याजवळ मग ते कुठून असणार ? आपल्याला शहरे तशीच ठेवून ग्रामीण विकास साधायचा आहे. दोन घोड्यांवर थोडा वेळ कसरत जमू शकते, स्वार होता येत नाही हे अद्याप कुणी ध्यानातच घेत नाही आणि हे ध्यानात घेतले जात नाही तोवर सरपंचाचा प्रश्न अनुत्तरितच राहणार हेही उघड आहे.

मग तो प्रश्न अचरोलच्या ग्रामसभेत विचारला गेलेला असो किंवा उद्या कुणी लोकसभेत उपस्थित करो.

उत्तर नाही. नेहरूंजवळही नव्हते. मोरारजींजवळही नाही.

¤

अचरोल हे गाव जयपूर जिल्ह्यात येते. म्हणूनच बी. डी. ओ. व अतिरिक्त जिल्हाधिकारी यांनी जयपूर जिल्ह्यात वर्षभरात झालेल्या ग्रामीण विकासकार्याची आकडेवारी या सभेत सादर केली. अन्त्योदययोजनेचाही यात अर्थातच समावेश झाला.

प्रत्येक खेड्यातून काही 'अन्त्य'—दारिद्र्यरेषेच्या अगदी टोकाशी—तळाशी असणाऱ्या कुटुंबांची निवड करणे हा या योजनेचा पहिला टप्पा. हा टप्पा आता पूर्ण झाला आहे व निवड झालेल्या १ लक्ष ६० हजार कुटुंबांपैकी ८१ हजार कुटुंबांना जगण्याची साधनेही पुरविली गेली आहेत असे 'संकल्प व उपलब्धी' या सरकारी पुस्तिकेत म्हटले आहे. जोधपूर, कोटा, चितोडगड, झुनझुन, जयपूर या भागात योजना हाती घेण्यापूर्वी केलेल्या पूर्वपाहणीत असे आढळून आलेले होते, की दारिद्र्यरेषेच्या अगदी तळाशी-टोकाशी असलेल्या कुटुंबांची मासिक प्राप्ती रुपये वीस ते तीसच्या दरम्यान आहे. यातील साठ टक्के कुटुंबे कारागीरवर्गातील होती. अनुसूचित जातीजमातींमधील कुटुंबांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे चाळीस टक्के आहे. मुस्लिम कुटुंबे शेकडा दहा टक्के. पाहणीत आढळलेल्या या प्रमाणानुसारच कुटुंबांच्या निवडीचे प्रमाणही ठरविण्यात आलेले आहे. यदा दोन ऑक्टोबरपूर्वी निवड झालेल्या सर्व १ लाख ६० हजार कुटुंबांना जगण्याची साधने पुरविण्यासाठी शासन वचनबद्ध आहे व पुढील वर्षी पुन्हा इतकीच कुटुंब निवडण्याचे व त्यांना साधने पुरविण्याचे उद्दिष्ट जाहीर करण्यात आलेले आहे. 'गांधीजी के दरिद्र नारायण की सेवा के आदर्श से प्रेरित यह योजना राज्य के प्रत्येक गाँव मे प्रतिवर्षी सबसे गरीब ५ परिवारों की सहायता करने के उद्देश्य से बनाई गई है.' प्रतिवर्षी प्रत्येक गावातील गरीबातली गरीब कुटुंबे निवडीत निवडीत ही योजना अखेरच्या टप्प्यापर्यंत नेण्याची शासनाची कल्पना आहे व सध्या

तरी शासन यशाबद्दल खूपच आशावादी आहे.

सुमारे ८० हजार अन्त्योदयी परिवारांना जगण्याची जी साधने आतापावेतो पुरविली गेली त्यांची विभागणी अशी आहे–

जमीन	२६,३६६
कर्जरूपाने मदत	२४,५७५
रोजगार	५,५४१
वृद्ध-निवृत्ति-वेतन	२३,१५१
इतर	१,८०९
	८१,४४२

याशिवाय हातमाग, शिवणयंत्रे, बैलगाडी किंवा उंटगाडी, मेंढी-पालन, चर्मोद्योग इत्यादी साधनांच्या रूपानेही मदत पोचविण्याची योजनेत तरतूद आहे.

प्रत्यक्षात आजमितीस यापैकी किती कुटुंबांच्या हातात साधने नक्की पोचली हा संशोधनाचा विषय आहे. २-४ दिवसात हे संशोधन करू म्हटले तरी अशक्य आहे. विशेषत: वृद्धवेतन-निवृत्ति-वेतन याबाबतीत वस्तुस्थिती आणि सरकारी आकडेवारी यात फार अंतर नसावे. कारण यात योजनेने लाल फितीला वाव ठेवलेला नाही. निवड झालेल्या वृद्ध-निराधार कुटुंबियाला यासाठी जयपूरला किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी हेलपाटे घालण्याचीही आवश्यकता नाही. चाळीस रुपयांचे वृद्धवेतन-निवृत्तिवेतन अशा निवडल्या गेलेल्या कुटुंबियाला म. ऑ. ने घरपोच मिळण्याची व्यवस्था आहे. जमीन किंवा इतर साधने पुरविण्याचे काम फार किचकट व वेळ खाणारे असते असा सर्व ठिकाणचा अनुभव आहे. राजस्थान सरकार ही संकल्प आणि सिद्धी यातील नेहमीची दरी किती लवकर भरून काढते तेवढाच प्रश्न आहे. अचरोलला ४१५ अन्त्योदयी परिवार निवडले गेले आहेत असे कळले. म्हणून एकाची भेट घेतली. ती नुकतीच विधवा झालेली एक स्त्री होती. ८।१० वर्षांचा मुलगा शाळेत शिकणारा होता. तिने शिवणयंत्राची मागणी केली होती; पण अद्याप शिवणयंत्र तिला मिळालेले नव्हते. येत्या ८।१५ दिवसात ते मिळेल असे अतिरिक्त जिल्हाधिकारी यांनी सर्वांदेखत तिला आश्वासन दिले. 'येत्या २ ऑक्टोबरपूर्वी हे सगळे पहिल्या टप्प्याचे वाटप आम्ही पूर्ण करणार' असे. बी. डी. ओ. ही परतताना वाटेत मला सांगत होता.

जयपुरात झालेल्या परिसंवादात अन्त्योदय योजनेचे सर्वांनी स्वागत केले असले तरी कुटुंबांच्या निवडीबाबत थोडी टीकाही झाली. राजस्थान विद्यापीठातील राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक प्रा. पी. डी. शर्मा यांनी अन्त्योदयी कुटुंबांच्या निवडीतील नोकरशाहीचा वरचष्मा कमी व्हायला हवा असा मुद्दा मांडला. प्रत्यक्षात काय घडत असेल ते सांगणे कठीण आहे; पण योजनेच्या आखणीत, संकल्पनेत तरी नोकरशाहीचे स्थान दुय्यमच ठेवले गेलेले आहे. कुटुंबांची निवड गावाने ग्रामसभा भरवून खुल्या पद्धतीने करावयाची आहे. गावात कोण गरजू, निराधार हे सर्वांना माहीत असते. शिवाय यापूर्वी वर्षानुवर्षे दारिद्र्यरेषेच्या अगदी तळाशी–टोकाशी असलेल्या कुटुंबांना गावाकडून या नाही त्या स्वरूपात थोडीफार मदत पोचतच असली पाहिजे. नाही तर पाहणीत आढळून आलेल्या मासिक २० किंवा ३० रुपयांत एका माणसाला शरीर केवळ जगवत ठेवणे देखील सध्याच्या काळात शक्य आहे कां? सगळ्याच गोष्टी पाहणीत सापडतात असे नाही. तेव्हा गरजू, निराधार, मदतीची अपेक्षा असणाऱ्या कुटुंबांची निवड अन्त्योदय योजनेनुसार गावाकडून, ग्रामसभेत खुल्या पद्धतीने व्हावी हे उचित वाटते. निवड झाल्यावर मात्र शासकीय कारवाई लवकर न होणे, योजना दप्तरदिरंगाईत अडकून राहणे सहज शक्य आहे. म्हणूनच जनता आणि शासन यामध्ये दुवा म्हणून काम करणाऱ्या तिसऱ्या लोकसेवकशक्तीची आवश्यकता असते. सध्या शासनात नसलेले जनतापक्ष कार्यकर्ते ही भूमिका मर्यादित प्रमाणात पार पाडू शकतील व तशी ते राजस्थानात तरी ठिकठिकाणी पार पाडताना दिसतातही. अचरोलच्या सभेतही एक जनता पक्ष कार्यकर्ते उपस्थित होते व त्यांनीच शेवटी शासनाकडून गावकऱ्यांची अडलेली कामे पूर्ण करून घेण्याची जबाबदारी मध्यस्थ म्हणून स्वीकारली. पण पक्ष म्हटला की राजकारण, स्पर्धा, तुझे-माझे हे सगळे आलेच. त्यामुळे योजनेला वेडवाकडे फाटे फुटणे, तिची ओढाताण होणे, तिला विकृत वळण लागणे हेही सर्व चुकविता येत नाही. गांधीजींचा अन्त्योदय पक्षकार्यकर्त्यांशी नसून लोकसेवकांशी जोडलेला आहे. तो एकीकडे लोकशक्तीला जागृत व संघटित करीत असतो. सत्तास्पर्धेत स्वत: न अडकून राहिल्याने जागृत व संघटित लोकशक्तीचा अंकुश राज्यकर्त्यांवर–शासनावर चालविणे त्याला शक्य असते. जनता पक्षश्रेष्ठींना गांधीवाद हवा आहे; पण असा स्वतंत्र–निरपेक्ष लोकसेवक नको आहे. तो नसेल तर अन्त्योदय योजनेचे सरकारीकरण होण्यास वेळ लागणार नाही. आज राजस्थानातील जनताशासन नवीन आहे. उत्साही आहे. एरव्ही सुस्त असलेली नोकरशाहीही या शासनाने हलविली आहे; पण मूळ स्वभाव केव्हाही जागा होऊ शकतो. तो जागा होऊ द्यायचा नसेल तर नोकरशाही, लोकप्रतिनिधी आणि लोकसेवक असा त्रिकोण जमला पाहिजे. वृत्तपत्रांचा सतत जागरूक पहाराही हवा. जयप्रकाशांना अभिप्रेत असलेला संपूर्ण क्रांतीचा दुसरा टप्पा ही योजना ठरणार असेल तर ही सर्व सांगड जमविली पाहिजे. नाही तर ही अन्त्योदय-योजना म्हणजे बिरबल–बादशहाच्या गोष्टीतली ती खिचडीच ठरेल. भांडे वर आढ्याला, शेगडी जमिनीवर. आच पोचणार कशी, खिचडी होणार केव्हा, भूक भागणार की आणखी भडकणार?

(अपूर्ण)

मुक्ताफळे

□ एक दिवस कळण्याचा !

एका गावात एक गरीब शेतकरी रहात होता. गरीब शेतकरी नेहमी गावाकडे रहातात. शहरात रहाणारे काही शेतकरी असतात. ते स्वतःला शेतकरी समजतात; पण ते शेतकरी नसतात आणि गरीब तर मुळीच नसतात. शेतकरी हा बहुतेककरून प्रामाणिक असतो. 'पेरावं तेच उगवतं' हे त्याला टाऊक असल्याने तो तसा वागतो. म्हणूनच लुच्चे लोक शहरात राहून स्वतःला शेतकरी व शेतकऱ्याची मुले म्हणवतात. ते असो. आम्ही ज्याची गोष्ट सांगत आहोत तो शेतकरी होता आणि चक्क गावाकडे रहात असल्याने फारच गरीब होता. वृद्धापकाळी झालेल्या आपल्या एकुलत्या एक मुलाला शहाणा करण्यासाठी शहरातल्या शाळेत पाठविला होता; परंतु शाळेत परीक्षा पास झाल्याशिवाय वरच्या वर्गात न घालण्याची वाईट प्रथा त्या वेळी असल्याने मुलाने शाळेचा नाद सोडला.

मुलगा नुसताच वयात आला. मुलाने शेतीकरता काही उद्योग करावा असे वृद्ध शेतकऱ्याला वाटे. त्याने मुलाला जवळ बोलाविले आणि म्हणाला –

'मुला, आता मी वृद्ध झालो. या शेतीत काही राम नाही. आपल्या शेताजवळून कालवा जाणार नाही. कारण आपल्या भागातला आमदार अजून मंत्री झालेला नाही. कुणी मंत्री असता तर त्याने पन्नास मैलांवरून कालवा गावाकडे आणला असता. म्हणून म्हणतो तू दुसरा काही व्यवसाय कर –'

मुलगा शहरात राहून आल्याने शहाणा झालेला असावा. तो म्हणाला –

'मला मुख्यमंत्री व्हायचे आहे. त्या दृष्टीने व्यवसाय सांगा.'

शेतकरी रागावला –

'मूर्खा! शाळेत नांदला नाहीस. वाचता येत नाही, लिहिता येत नाही. तू मुख्यमंत्री होणार!'

'लिहा – वाचायचं काय घेऊन बसलात? मी शिकलेली बायको करणार आहे. एका लग्नात दोन पक्षी खलास होतील. बी. ए. यमे – बायकोसुद्धा करीन. कुणापुढं वाकायची मला सवय नाही. नोकरी मला जमणार नाही. मी मुख्यमंत्रीच होणार! –'

मुलाशी वाद घालण्यात अर्थ नाही हे चतुर बापाने ओळखले. तो नरमाईने म्हणाला –

'बरं ते पुढे बघू. मला वाटतं तू आता दुधाचा धंदा करावास. एक कालवड घेऊन धंदा सुरू कर –'

मुलगा म्हणाला –

'आता गोवधबंदी झाली आहे. गाई सुकाळाच्या होणार. दूध कोण घेणार आपलं?'

'पोरा, कशाची होते गोवधबंदी! दारूबंदी झाली का? सवतबंदी झाली का? ज्याला कोंबडी लागते तो कोंबडी खातो. बकरं खातो. मोर खातात, ससे खातात. हरण खातात. ज्याला गायीचं मटण हवं तो गाय खाणारच. चोरून खाईल; पण खाल्ल्याशिवाय राहणार नाही. दोन बायकांचा कायदा झाला आणि बाया अंडरग्राउंड गेल्या, दारूबंदी झाली की दारूभट्टी, अंडरग्राउंड! आता गाय पण अंडरग्राउंड जाणार! भाकड गाईला पण भाव येणार –'

मुलगा चिडून म्हणाला.

'पेपरात छापून आलंय आणि तुम्ही नाही म्हणता!'

'पेपरात आलेलं सरपंचानं वाचून दाखवलंय मला. विनोबामहाराजाला भेटायला गेल्यावर त्याला बरं वाटेल, असं काही तरी बोलायला लागतं. भोळा माणूस तो. बाईनं भली माणसं पटापटा तुरुंगात टाकली, तर महाराज म्हणाले अनुशासन! दुःशासनाला धरमराज म्हणणारा माणूस तो. गोवधबंदी करा म्हणतो – केली म्हणायचं.'

शेतकऱ्याने मुलाची समजूत घातली. गोवधबंदी होणार नाही. गाईचं दूध महाग राहणार. तेव्हा दुधाचा व्यवसाय सुरू करावा हे बरं!

किडुकमिडुक विकून शेतकऱ्याने पैसे मुलाच्या हाती दिले. म्हणाला–

'चांगली सुलक्षणी गाय विकत घे. आखुड शिंगी, बहुगुणी आणि बहुदुधी! शेतावरचा गोठा ओस पडलाय. तो शाकारून घे. कालवडीला नीट चारापाणी दे!'

मुलगा शेताकडे गेला. गोठा दुरुस्तीला आला होता. त्याने गोठा चांगला करून घेतला. गव्हाणी शेणाने सारवून घेतली. पेंड आणून ठेवली. मग बाजारात जाऊन एक आखुड शिंगी जनावर विकत घेऊन आला. मातीच्या रंगाचं, कपाळावर भला मोठा चांदवा असलेलं ते ढोर देखणं होतं.

वृद्ध बाप आल्यागेल्यात सांगू लागला.

'पोरगा मार्गाला लागला बरं आमचा. शेताकडे गाय आणली आहे. दुधाचा धंदा करणार म्हणतो. आज एकच कालवड आहे. उद्या चार होतील. शिकलेली बायको करायची म्हणतो. धंद्याला अशी बायको चांगली. पोरगी 'स्वीट मार्ट' काढणार आहे.

गावकरी विचारीत–

'स्वीटमार्ट ते काय असतं?'

शेतकरी सांगे–

'पुण्या–मुंबईकडे फार झाल्यात. दूध सुकाळाचं झालं की पेढे–बर्फी तयार करून विकतात. हलवायांनी तिकडे बिल्डिंगा उठवल्यात–'

वृद्ध शेतकरी आनंदात होता. मुलगा शेताकडे फिरकत नसे. विचारलं तर म्हणे–

'शेताकडे आता काय आहे? चारापाण्याला माणूस लावलाय. ढोर वाढतंय. आचळ फुटली. बैल दाखवला. मग दुधाचं पहायचं.'

शेतकऱ्याला वाटे, गोठ्याकडे जाऊन एकदा गाईवर नजर टाकावी. पाठीवरून हात फिरवावा. ढोरांना देखील माया लावावी लागते. गाय उद्या मारकुटी निघा-

यची; पण म्हाताऱ्याला जागचं हालवत नसे. कुणी नेलं तर तो जाणार !

एकदा म्हाताऱ्याच्या शेतावरून एक माणूस आला. शेतकऱ्याने विचारले–

'आमचं ढोर नजरेस पडलं का ?'

तो माणूस म्हणाला–

'वढचापाशी पाहिलं. लई माजाय आलयं. लाथा झाडतंय. ढुशा मारतंय–

शेतकरी मुलाच्या दुधाच्या व्यवसायाचं स्वप्न सांगू लागला तेव्हा तो माणूस बुचकळ्यात पडला. रामराम करून सटकलाच.

शेतकरी मनात म्हणाला–

'माणसांना दुसऱ्याचं बरं पहावत नाही. माझा मुलगा श्रीमंत होणार याचा काही याला आनंद झालेला दिसत नाही.'

दिवसाचे आठवडे आणि आठवडयांचे महिने झाले. दोन पावसाळे उलथले. शेतकऱ्याला रहावेना. त्याने मुलाला शेजाऱ्याची गाडी जुंपून आणायला सांगितली आणि दोघं शेताकडे निघाले. वाटेत म्हातारा मुलाला सांगत होता–

'तुकाराममहाराज म्हणायचे–आम्हा घरी एक गाय दुभताहे। पान्हा न सामाये त्रिभुवनी॥ वान ते सावळे नाव ते इंदिरा। चर वसुंधरा आनंदभुवनी॥ आता गाय दूध देऊ लागेल. बेताबेतानं धंदा कर. उधारी ठेवू नको. तुझा स्वभाव तिरपगडा आणि भारी ताठ आहे म्हणून सांगतो. गिऱ्हाइकाशी गरिबीनं बोलत जा !'

ढोराचा मालक गावात आला आहे हे कळताच आसपासचे चार–दोन शेतकरी गाडीमागे धावू लागले. सर्व लटांबर गोठयाशी आले आणि एकच गल्लगा उडाला. गाडीमागे धावत आलेले तावातावाने सांगू लागले–

'आमच्या बी कारभारणीला शिंग मारले. काय ढोर म्हणायचं का काय !'

'आमच्या शेताचं कुंपण तोडून पीक खाल्लं–धरायला गेलं तर शिंग मारतंय !

गाडी थांबली. पोरानं म्हाताऱ्याचं मुटकुळं उचलून गोठयात आणलं. म्हातारा जमिनीवर उकिडवा बसला...आणि पुढयात बांधलेल्या गलेलठ्ठ ढोराकडे बघून त्याने कपाळावर हात मारला !

'काय तुजी अक्कल रे पोरा ! ही काय गाय आहे ? हा खोंड आहे खोंड ! दुधाच्या धंद्याला खोंड लागतो होय रे ?'

शेतकऱ्याचा ताठ मुलगा आयुष्यात प्रथमच खाली वाकला. आपण ढोर विकत आणताना खाली वाकून पाहिलं नव्हतं हे त्याच्या लक्षात आलं. जमलेली माणसं त्या माजलेल्या, त्रास देणाऱ्या खोंडाला शिव्या घालीत होती आणि शेतकरी संतापाने थरथरत म्हणत होता–

'या खोंडाला गाढवा, तू कालवड समजलास! मुख्यमंत्री होशील रे बाबा ! शिकलेली बायको करून स्वीटमार्ट काढतोय !!'

रागावून गोठयात जमा झालेली माणसं आता हसू लागली ! फक्त म्हाताऱ्या शेतकऱ्याचा संताप कमी होत नव्हता. पोराकडे पहात तो म्हणाला–

'आम्हा घरी एक खोंड दुभताहे।
पान्हा न सामाये–त्रिभुवनी॥

–ग्यानबा

आणीबाणीच्या पावणेदोन वर्षांचा वेगळा शोध
प्रभावी, परखड आणि प्रामाणिक

जनांचा प्रवाहो चालिला

लेखक : विनय हर्डीकर । किंमत वीस रुपये

राजहंस प्रकाशन, १०२५ सदाशिव, पुणे ३०

बेटक बिलोली : खुनाला वाचा फुटत आहे....

औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या मराठवाड्यातील हा अधिकच मागासलेला विभाग. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही गेली अठ्ठावीस वर्षे ह्या विभागाकडे सर्वांचेच दुर्लक्ष. तरी पण रझाकारांच्या काळात हैद्राबाद संस्थानाशी संलग्न असलेल्या या विभागामध्ये निजामशाही विरुद्ध दिलेला लढा अद्यापही जिवंत स्वरूपात लोकांच्या स्मरणात आहे. या लढ्यामध्ये ज्या काही स्वातंत्र्यसैनिकांनी आयुष्याचे व घरादारांचे रान केले त्यांना शासनातर्फे फक्त स्वातंत्र्यसैनिकांची प्रमाणपत्रे मिळाली. काहींनी मात्र इतरांच्या जमिनी अल्प पैशात किंवा दडपणे आणून आपल्या नावे अथवा नातेवाइकांच्या नावे करून घेतल्या. अशा लोकांचा फार मोठ्या प्रमाणावर एक समाज आहे, जो स्वतःस जमीनदार म्हणवून घेतो.

आणीबाणीमध्ये या जमीनदारांना चेवच आला आणि या लोकांनी वाटेल तसा धुमाकूळ घातला. या जमीनदारांच्या हातात बऱ्याचशा सोसायट्या, कारखाने, हॉटेल्स, ऑईल मिल्स व खरेदी-विक्री संघाची चेअरमनपदेही आहेत. आणीबाणी गेली व लोकांनी जमीनदारांच्या उमेदवारांविरुद्ध मतदान केले. लोकसभेच्या व विधानसभेच्या जनता व जनतापुरस्कृत उमेदवारांना लोकांनी निवडून दिले. त्यामुळे येथील जमीनदारांचा जनतेवर फारच रोष झाला.

तसा रोजचा दिवस गरिबांसाठी नव्या जगण्याच्या इच्छा घेऊन निघतो आणि अत्याचाऱ्याच्या नग्नतेला पाहून मावळतो. तशातलाच दिवस. १८ एप्रिल १९७८. डॉ. आंबेडकर यांची जयंती कुठे संपली होती; तर कुठे अद्यापही लोक श्रद्धेने साजरी करीत होते; पण घटनेने दिलेल्या स्वातंत्र्याची बेटक बिलोली येथे पायमल्ली होत होती.

नांदेड जिल्ह्यातील बेटक बिलोली हे गाव नांदेड शहरापासून साधारण ४८ ते ५० मैल दूर. गाव उंचवट्यावर वसलेले. गावाच्या पायथ्यापासून ओढा वाहतो. सातशे ते साडे-सातशे लोकांची वस्ती. मराठा समाज मोठ्या प्रमाणावर. कोळी लोकांची २०-२५ घरे. काही कोळ्यांकडे स्वतःच्या जमिनी तर काही कोळी इतरांच्या जमिनी कसतात अथवा सालाने मोलमजुरी करतात. महार समाजाचीही घरे १० ते १५. दोन्हीही समाज, काही घरे अपवाद सोडता, पूर्णपणे मराठा समाजावर अवलंबून.

बेटका बिलोली येथील गणपती शाळू कोळी हा एक मिल्ट्रीमधून वापस आलेला येथील रहिवासी. त्याची बायको, तीन मुलं असा लहानसा त्याचा परिवार. मिल्ट्रीमध्ये होता म्हणूनच त्याने मागील निवडणुकीत जनता पक्षाचा प्रचार केला. अठरा एप्रिलच्या रात्री पाटील व त्याच्या साथीदारांची मीटिंग झाली आणि मीटिंगनंतर काठ्या, कुऱ्हाडी घेऊन काही जण गणपती शाळू कोळीच्या घराकडे गेले. 'दार काढा! कोळ्याला बाहेर ओढा!' असे जोरजोरात ओरडत दारावर लाथा, कुऱ्हाडी, लाठ्या यांचा त्यांनी वर्षाव सुरू केला. दरवाजा उघडत नाही, हे पाहून छत तोडून ही माणसे आत घुसली. कोळ्याला हे लोक बेशुद्ध पडेपर्यंत मारतच होते. कोळ्याची बायको न मारण्याबद्दल जेव्हा हल्लेखोरांच्या पाया पडू लागली तेव्हा एकाने लाथेने तिला बाजूला केले. नंतर कोळ्याच्या बेशुद्ध शरीरास दोरी बांधून मारुतीच्या मंदिरापर्यंत ओढीत नेले गेले व त्याच्या शरीरापासून त्याचे हातपाय वेगळे केले. त्याच्या शरीराची थोडी-थोडी धुकधुक असतानाही त्याचे सरण रचून त्यास जाळले. हा तमाशा घराच्या पत्र्यावर चढून गावच्या बऱ्याच लोकांनी पाहिला.

दुसऱ्या दिवशी मयताच्या पत्नीने जवळच्या नायगाव पोलिस स्टेशनमध्ये गुन्हा नोंदविला. पोलीस मयताच्या पत्नीसोबत घटनास्थळी गेले. रीतिरिवाजाप्रमाणे पंचनामा झाला. साक्षी झाल्या. पोलिसांनी कुणासही अटक केली नाही.

दिवस भराभरा जाऊ लागले, पण गुन्हेगार मात्र सापडत नव्हते. हल्लेखोरांपैकी येथून जवळ असलेल्या सुजलेगाव या खेड्यात दोघेजण लपून बसले होते. गावच्या लोकांनी त्यांना पकडून पोलिसांच्या स्वाधीन केले, पण नायगाव पोलिस स्टेशन येथील राखीव व नांदेडवरून आलेली पोलिसांची जादा कुमक गुन्हेगारास अटक करू शकत नव्हती. मयताच्या पत्नीने राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांकडे, चौकशी व्हावी, गुन्हेगारास लवकर अटक व्हावी म्हणून तक्रार केली होती; पण महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांना इतक्या क्षुल्लक बाबीकडे लक्ष देण्यास थोडाच वेळ असेल?

मयताच्या पत्नीने १० मे ७८ रोजी 'बेटक बिलोलीतील खुनाची चौकशी होईल काय? एका अनाथ बाईला न्याय मिळेल काय?' या मथळ्याखाली एक पत्रक काढले. नायगाव येथील बाजारात व इतर आसपासच्या खेड्यांत ती पत्रके वाटली. यामुळे चौकशी वगैरे होणे बाजूलाच राहिले. उलट मयताच्या पत्नीस व संबंधितास खुनाच्या धमक्या गावगुंडांकडून मिळू लागल्या. गावात गुंड लोक काठ्या व कुऱ्हाडी घेऊन वावरत होते.

३० जून ७८ रोजी 'बेटका बिलोली अन्याय निवारण समिती'तर्फे पुन्हा एक पत्रक काढले होते व याच संदर्भात नायगाव पोलिसस्टेशनवर धरणे धरण्याचा कार्यक्रम होता. तत्पूर्वी एक दिवस अगोदर एका कार्यकर्त्याने तशी सूचनाही दिली होती. तेव्हा तेथील एका अधिकाऱ्याने उर्मटपणे उत्तर दिले की, 'तुम्हाला वाटेल तसे करा! आम्ही आमचे काम करतो!' पण कार्यकर्त्यास सूचना दिली नाही की, कलम ३७ लागू आहे व तुम्हास तसे काही करता येणार नाही. तीस जून रोजी नांदेडवरून आलेले दोन-तीन कार्यकर्ते नायगावपासून बेटक बिलोलीरोडच्या बाजूला बसले असताना त्यांना जबरदस्तीने अटक केली. त्यांना घोषणा

दिल्या, मोर्चा काढला असे आरोप कबूल करावयास लावले. यामध्ये मयताच्या पत्नी-सही अटक झाली होती. हे सर्व घडत असताना सामान्य माणसाची या खुनाबाबत काय प्रतिक्रिया आहे, हेही पाहणे आवश्यक आहे.

बेटक बिलोलीच्या आसपासच्या गावांतील सर्वसामान्य माणूस यासंबंधी उडवा-उडवीची उत्तरे देतो. सर्व माणसांच्या चेहऱ्यांवर तेथील दहशतीच्या भीतीचे सावट पडलेले आहे. फारच झाले तर दलित, गरीब, सालदार घाबरत घाबरत खुनाबद्दल हळू हळू बोलू लागतो—अशी बखळ खून झालीत की ! तवा तुम्ही का नाही आलात ? आता तुम्ही आलात म्हणून खुनास वाचा फुटली ! नाही तर हा बी खून दडपला असता !' आणि मग अश्रू ढाळीत गप्पच बसतात. नायनाव येथील तरुण मूक बोलू लागतात व म्हणतात, 'या सर्व जमीनदारांच्या इमारतीत किती तरी गरिबांचं रडणं ऐकू येत असतं, किती तरी बायांच्या अब्रूची लक्तरं इथं असतील !' एक सुशिक्षित बेकार माहिती सांगताना म्हणतो, 'कोळी गुंड होता म्हणून हे लोक प्रचार करतात. त्याने बायकांवर बलात्कार केले असे म्हणतात; पण यात काही तथ्य नाही. तो त्यांच्याविरुद्ध वागत होता. त्यांची कामे करीत नव्हता, म्हणूनच त्याचा खून झाला आणि हे लोक फारच पुण्यवान आहेत काय ? यांच्या तावडीतून सुटका व्हावी म्हणून किती तरी बाया वस्त्रानिशी बाहेर पडून रात्रीच्या अंधारात गुडुप झाल्यात ! 'गावची शीव ओलांडून येणाऱ्या मुलीवर बलात्कार केला नाही तर तो जमीनदारच कसला', असे म्हटले जाते. एका जमीनदाराच्या नातेवाइकाने तर सरकारी नोकराच्या बायकोला, सिनेमागृहात जाऊन 'साहेब बाहेर बोलवीत आहेत' म्हणून बाहेर नेऊन, बलात्कार केला ! बाजारात इवी असलेली वस्तू जमीनदार पैसे न देता घेऊन जातात. यात कोंबडे विकणारेही येतात, भाजीपाला आणणाऱ्या बायकाही येतात व मटन विकणारे खाटिकही येतात. सुवर्ण-समाजाचे लोक खुनाच्या संदर्भात बोलताना म्हणतात, 'कोळी गावगुंड होता. बायांची अब्रू घेत होता. चोऱ्या करीत होता. देवासंबंधी देवळात घाण बोलत होता. दारू पिऊन इतरांना त्रास देत होता, म्हणूनच गावच्या लोकांनी त्रासून त्याचा खून केला. त्यामध्ये सर्वच जातींचे लोक होते. कोळी होते, महार होते, मराठा होते, लहानसहान मुलांनीही त्याला मारण्यास काठ्या आणून दिल्या.' जर खरंच तो गुंड होता, बायांची अब्रू लुटीत होता, चोऱ्या करीत होता तर यापूर्वीच त्याच्या विरोधात पोलिसमध्ये केस का झाली नाही ? नाही तरी कृतिसमितीच्या कार्यकर्त्यांनी काहीही गुन्हा केला नसताना अटक करणारे पोलीस त्यालाही सहजच कारण न दाखविता अटक करू शकले असते. जरी त्याने गुन्हे केले असले तरी तुम्ही हातात कायदा घेऊन त्याचे समर्थन कसे करू शकाल ? जमिनी हडप करणारे जमीनदार प्रत्येक गोष्टीत जमीन असणाऱ्यास कायदा दाखवितात, मग खुनाचे समर्थन करताना यांच्यासाठी कायदा नसतो काय ? कोळ्यांच्या बायकांची अब्रू त्याने लुटली असली तर कोळ्यांचा समाज कृतिसमितीच्या पाठीशी धावून आला नसता. त्यामुळे सवर्ण समाजाचे आरोप किती भोंगळ वाटतात.

मयताच्या पाठी त्याचा परिवार आहे. मयताच्या पत्नीला जमिनीचे आमिष दाखविले जात आहे. गावात मयताच्या बायकोला कामावर कोणीही घेत नाही. तिला गावातून हाकलून देण्याच्या धमक्या दिल्या जात आहेत; तरी पण मयताची पत्नी अशा धमक्यांना घाबरत नाही. तिने कंबर कसली आहे. आज तिच्याबरोबर बराच मोठा समूह तिच्यासाठी लढण्यास तयार आहे. आज जरी तिचा नसला तरी येणारा पुढील दिवस तिचा आहे. तुरुंगात जाऊन तिच्या निर्धाराला वेगळीच धार आली आहे.

— मिलिंद आठवले, नांदेड

— NEW TITLES RECEIVED —

1.	**Memories I** — (Autobiography of the first Director General of UNESCO and a renowned scientist, brother of Aldous Huxley) Julian Huxley.	Rs. 14·00
2.	**Memories II** — Julian Hvxley	,, 15·00
3.	**The Sword of Tipu Sultan** — (Historical Novel) — Bhagwan V. Gidwani.	,, 10·00
4.	**Samsakra** — (An Indian Novel acclaimed by that anti–Indian high–brow V. S. Naipaul) – U. R. Ananth Murthy.	10·00
5.	**The Gurus of India** — Maj. Gen. S. S. Uban.	,, 35·00
6.	**Night journey** — (Spy Story) – Winston Graham.	,, 10·80
7.	**All Creatures Great and Small** — (Best seller – Non-fiction – a vet recounts his humorous and touching experiences with animals) — James Herriot.	70 Pence
8.	**An Exchange of Eagals** — (Best seller – spy thriller)– Owen Sela.	90 ,,
9.	**The Swarm** — (Bestseller – a terrifying novel of bees) — Arthur Herzog.	85 ,,
10.	**Cosmic Kleidoscope** — (Science Fiction Stories)– Bob Shaw —	70 ,,
11.	**God Was Here But He Left Early** – (Best seller – Short Stories) – Irwin Shaw.	70 ,,

☆ Watching TV will make you a conformist
but reading books will make you an individualist !

दि फिनिक्स लायब्ररी
७२७ सदाशिव पोस्टासमोर, पुणे ३०

परराष्ट्रीय घडामोडी

घाना : सत्तान्तर

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

घानामध्ये एक वरवरचा बदल झालेला आहे; पण सुरुवातीला वरवरचे वाटणारे बदल बऱ्याच वेळी खोलवर जातात, तेही अल्पावधीत म्हणून घानातील या बदलाची दखल घेणे आवश्यक आहे.

१९७२ साली कोफिया बुसिया हा लोकशाही मार्गाने निवडलेला घानाचा अध्यक्ष होता. त्याला एका मिलिटरी उठावाने पदच्युत करून जनरल इग्नेशस अँचिमपाँग सत्तेवर आला. त्या वेळी घानाची परिस्थिती चांगलीच मोडकळीला आलेली होती. लोकनियुक्त सरकारची असमर्थता, हे कारण पुढे करून अँचिमपाँगने सूत्रे हाती घेतली; परंतु आर्थिक दलदलीतून देशाला वर ओढण्याचे कामही त्याला झेपले नाही. त्यामुळे परवाचा मिलिटरीतूनच झालेला विरोध त्याच्या नाशाला कारणीभूत ठरला.

५ जुलैला जनरल अँचिमपाँगला भेटायला म्हणून घानाच्या सत्ताधारी वतुळातील काही उच्च अधिकारी त्याच्याकडे आले. मिलिटरी अँड्व्हायसरी कौन्सल आणि सुप्रीम मिलिटरी कौन्सल (अँचिमपाँग चेअरमन) या दोन कौन्सलतर्फे देशाचा कारभार चालतो. हे लोक अँचिमपाँगकडे गेले. अँचिमपाँग विनोदाने, तुम्ही काय हल्ला करायला आला काय, असं त्यांना म्हणाला; पण तो खरोखरच हल्ला होता. अँचिमपाँगला निःशस्त्र करण्यात आले. त्याचे शरीररक्षक आधीच फितविण्यात आले होते. अँचिमपाँगला त्याच्या घरापासून एअर फोर्स स्टेशनवर नेण्यात आले. त्याला तिथे राजीनामापत्रावर सही करायला सांगण्यात आले. त्याने जरा वेळ खळखळ केली; पण रक्तपाताची शक्यता दिसताच आणि आता आपल्या सही करण्या-न करण्याला वस्तुतः काहीही किंमत नाही, हे लक्षात आल्यावर त्याने निमूटपणे सही करून टाकली. त्याला सध्या अक्सोमोमधील अध्यक्षीय राजवाड्यात नजरकैद करण्यात आले आहे.

घानाची आर्थिक स्थिती–कोणत्याही राजकीय अस्थैर्याच्या मागचा प्रमुख घटक आर्थिक अस्थैर्य हा असतोच. घानाही त्याला अपवाद नाही. घानामध्ये आज चलनपुरवठा १५० ते ५००% झालेला आहे. काळ्या बाजारांतच सर्व जीवनावश्यक वस्तू खरेदी कराव्या लागतात. सरकारी नियंत्रणाखाली रेशनमध्ये या वस्तू म्हणजे तर अशक्य कोटीतील बाब आहे. परदेशी चलनाचा खडखडाट आहे. औद्योगिक आणि व्यापारी जीवन बंद पडायच्याच मार्गावर आहे. त्यामुळे काळ्या बाजारात किंमती जवळजवळ दहा पट आहेत. प्रत्येक गोष्ट दुर्मिळ झालेली आहे.

मागच्या वर्षी एका मुलाखतीत अँचिमपाँगने या सगळ्या आर्थिक परिस्थितीचे खापर दुर्दैवावर फोडले. तीन वर्षे सतत पावसाने तोंड काळे केल्याने काही प्रमाणात त्याचे म्हणणे खरे होते; परंतु दोष सर्वस्वी पावसाचा नव्हता, तर शासकीय यंत्रणा हीच बजबजपुरी झालेली आहे.

घानाची अर्थव्यवस्था कोकोच्या उत्पादनावर अवलंबून आहे. कोकोची आन्तरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील किंमत, हा महत्त्वाचा परिणाम करणारा घटक. १९७७ ला कोकोचे पीक चांगले आले. ३ लाख टन इतके एकूण उत्पादन झाले आणि भावही ३००० पौंड एका टनाला, इतका वर गेला; परंतु चांगल्यातूनही वाईट निघावे अशा काहीशा विचित्र प्रकारे याचाही पुरेपूर लाभ घानाला उठविता आला नाही. चारपंचमांश उत्पादन विकले गेल्यावर किंमती एकदम दुप्पट झाल्या. हे चारपंचमांश आदल्या वर्षीच्या करारप्रमाणे निम्म्या किंमतीला विकावे लागले. त्यामुळे अपेक्षित फरक घडून आला नाही. वाईट नियोजनाकडे याचा दोष जातो.

त्यामुळे स्मगलिंग तेजीत आले. प्रामुख्याने आयवरी कोस्टला आणि इतर देशांना कोको स्मगल होऊ लागला. तिथे बऱ्याच वरचढ किंमतीला तो विकला जाऊन परदेशी चलन घानात आले. हे परदेशी चलन अधिकृत दराच्या दसपट किंमतीला घानाचे चलन 'सेदी' याबरोबर बदलले जाऊ लागले. त्यामुळे सेदीची किंमत अधिकाधिक घसरू लागली.

या साऱ्यात भर म्हणून भ्रष्टाचार आणि पैशाचे गैरव्यवहार बोकाळले. ज्या आर्थिक स्थितीच्या सुधारणेचे वचन देऊन अँचिमपाँग सत्तेवर आला, ती उत्तरोत्तर बिघडतच चाललेली होती.

घानाची राजकीय स्थिती :– अँचिमपाँग दर दिवशी आपल्या अपकीर्तीत भर टाकीत होता. गतवर्षीपासून कामगार आणि प्रामुख्याने डॉक्टर्स, इंजिनिअर्स, प्रोफेसर्स हा बुद्धिजीवी वर्ग, तसेच विद्यार्थी त्याच्या विरोधात उघडपणे संघटित होत होते. आक्राला (घानाची राजधानी) या दरम्यानच संपही घडवून आणण्यात आला होता. या सर्वांची प्रमुख मागणी खुल्या निवडणुका घेऊन लोकनिर्वाचित प्रतिनिधींकडे सत्ता सोपवावी, ही होती. सत्तेची चटक लागलेल्या अँचिमपाँगला ही मानवणारी नव्हती.

शेवटी लोकांच्या दडपणाला बळी पडून त्याने आक्टोबर १९७६ मध्ये एक संयुक्त सरकार बनविण्याची योजना आखली. या संयुक्त सरकारचे प्रमुख तीन घटक लष्कर, पोलिस आणि नागरिक हे असणार होते, पण सत्ता खऱ्या अर्थाने लष्कराच्याच नियंत्रणाखाली राहील आणि देशाच्या कटकटींना जबाबदार म्हणून नागरिकांच्या प्रतिनिधींकडे बोट दाखविता येईल, असे हे संयुक्त सरकार असणार होते. त्यालाही उचित विरोध झाला. ते पाहून अँचिमपाँगने या मार्चमध्ये त्याच्यावर सार्वमत घेतले. या निवडणुकीचा निकाल लोकांच्या मते त्याच्या विरुद्ध लागलेला होता. म्हणजे पर्यायाने लष्कराला आपली सत्ता सोडून द्यावी लागली असती; पण अँचिमपाँगने निकालात फेरफार केले आणि ५४% मते आपल्या बाजूने पडली, असे जाहीर करून १९७९ साली लष्कर संपूर्ण सरकार राजरोसपणे ताब्यात घेईल असे जाहीर केले; पण त्यामुळे परिस्थिती अधिकच चिघळली. 'पीपल्स मुव्हमेंट फोर जस्टिस' या नावाची एक चळवळी संघटना घानात कार्यरत आहे. यात अतिडाव्यांपासून अतिउजव्यांपर्यंत, जे जे लष्करी सत्तेला विरोध करतात ते ते सगळे सामील आहेत. एप्रिलमध्ये निदर्शने करण्यात येऊन निवडणुकांच्या सरकारने जाहीर केलेल्या निकालाविरुद्ध जनमत संघटित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. यात भाग घेतलेल्यांना

अटकेत टाकण्यात आले. देशाचे ७२ च्या आधीचे किमान ४० प्रमुख राजकीय पुढारी या अटकसत्रात तुरुंगात गेले, परंतु छुप्या रीतीने जनमत अॅचिमपाँगच्या विरुद्ध बनत होते आणि आता परवा अॅचिमपाँगला डच्चू देण्यात आला.

सद्य:स्थिती : अॅचिमपाँगनंतर आता सत्तेवर लेफ्टनंट जनरल फ्रेडरिक अकुफो आलेला आहे. हा सौम्य प्रवृत्तीचा इसम मानला जातो. त्याने सत्तेवर आल्या आल्या किमान तीन गोष्टी केल्या तरच तो टिकू शकेल.

१) भ्रष्टाचार नष्ट करणे २) बुद्धिजीवी वर्गाला निवडणुका लवकरात लवकर घेण्याचे आश्वासन देणे आणि ३) दडपशाही बंद करणे.

आल्यानंतर पहिली भली गोष्ट त्याने केली ती म्हणजे, उपरिनिर्दिष्ट एप्रिलच्या धरपकडीत अडकविण्यात आलेल्या राजकीय पुढाऱ्यांना सोडून दिले. यात प्रमुख तिघे सुटले त्यांना घानामध्ये वजन आहे. १) किमान अग्बेली ग्बेदेमा हा क्वामे क्रुमाच्या मंत्रिमंडळात अर्थमंत्री होता आणि पीपल्स मुव्हमेंट फॉर जस्टिसचा एक प्रमुख नेता आहे. २) विल्यम ओफेरिआता हा कोफिया बुसियाच्या सरकारमध्ये परराष्ट्रमंत्री होता. ३) विक्टर ओवुसू हा कोफिया बुसियाच्या सरकारमध्ये कायदामंत्री होता.

यांना मुक्त करण्याच्या या पावलाचे अर्थातच सगळीकडून स्वागत झाले.

परिणाम :– १) एका लष्करशहाकडून दुसऱ्या लष्करशहाकडे सत्तांतर झाले, यात लोक कुठे पटात येतच नाहीत.

२) पाकिस्तानमध्ये जो संयुक्त व सर्व पक्षीय मंत्रिमंडळाचा प्रयोग करण्याची इच्छा झिया उल हकची आहे, तिचे वाभाडे कसे निघतात हे प्रत्यक्ष दिसले.

३) सामान्य नागरिक अधिकाधिक उदासीन होत चाललेला आहे, जे लोकशाहीस फार मारक ठरेल.

□

कथा

मला आई हवीय !

डॉ. यशवंत देशपांडे

माझ्या या कथेमध्ये तीन पात्रं आहेत. चार-सुद्धा म्हणता येतील. डॉक्टरांना विसरून कसं चालेल ? त्यांची तर प्रमुख भूमिका होती. बाकी मग मी, आई आणि बाबा ! मी हे सांगत असताना तुम्ही कदाचित म्हणाल, 'ही काय कथा आहे ? हे तर चक्क गाऱ्हाणं आहे !'

पण मग कदाचित तुम्ही स्वत: थोडंसं अंतर्मुख व्हाल. क्वचित विषण्ण पण ! एवढं जरी झालं, तरी, माझा उद्देश सफल झाला असं मी समजेन ! माझ्यासारख्या इतरांना त्या दुष्टचक्रातून पुन्हा पुन्हा जावं लागणार नाही.

आता माझी कथा! कथा कसली, गाऱ्हाणं ! त्यातली मुख्य पात्रं तर मी तुम्हाला सांगितली. खरं म्हणजे ते माझे आई-वडील ! परंतु आई-वडील मुलाचं हित पहाणारे असतात. त्याच्यासाठी कष्ट घेणारे, खस्ता खाणारे असतात !

माझे आई-वडील माझ्या जिवावर उठले!

मग मी त्यांना आईवडील समजायचं कारणच नाही. ते होते फक्त तो आणि ती ! नर आणि मादी ! मला चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींच्या फेऱ्यातून पुन्हा पुन्हा भ्रमंती करायला लावणारे नर आणि मादी ! थोडेसे शिकलेले, चार पैसे कमावणारे !

तर कथेला सुरुवात अशी झाली.

तिनं प्रथम त्याला ते सांगितलं, तेव्हा त्याचा चेहरा पडला. म्हणाला, 'एवढ्यातच हे व्हायला नको होतं.' त्याला दुजोरा देत ती म्हणाली, 'खरंच रे ! एवढ्यातच हे व्हायला नको होतं. कुठं चुकलं हे कळत नाही !'

'च्यायला ! सगळीकडे भ्रष्टाचार अन् अॅडल्ट्रेशन ! आता करीत बसा नसते धंदे !' वैतागानं तो उद्गारला.

वर स्वर्गात मात्र मी खुष होतो ! माझे अनेक मित्र खाली पृथ्वीवर गेले होते. स्वर्गातल्या त्याच त्या, 'मोनोटोनस' वातावरणातून त्यांची सुटका झाली होती. तिथे त्यांची मजाच मजा होती.

विलक्षण धकाधकीचं, जीवघेण्या चढाओढीचं जीवन ते जगत होते. अनेकजण भाकरीला मोताद झाले होते, ते भाकरीसाठी झगडत होते ! कुणाचं स्वातंत्र्य, कुणाचे हक्क हिरावून घेतले गेले होते. ते परत मिळविण्यासाठी त्यांचं आंदोलन चालू होतं ! त्यातले काहीजण तर चक्क महत्त्वाकांक्षी होते. पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरावा, यासाठी त्यांची धडपड चालू होती. वर आम्हाला हसू यायचं. आम्ही म्हणायचो, 'हरामखोर साले! इथल्या जीवनाचा कंटाळा आला म्हणून तर खाली गेले ! अन् आता तिथं स्वर्ग आणायचा म्हणतायत् ! भोंदू !'

पण खाली पृथ्वीवर त्यांचाही नाइलाज होता. विस्मरणाचं दाट पटल त्यांच्याभोवती पडलं होतं !

मी मात्र स्वर्गातलं, नीरस, कंटाळवाणं आणि बेचव जीवन कंठीत होतो. इथं काहीच नव्हतं; ना धडपड, ना चढाओढ ! राग, लोभ, द्वेष, मत्सर, असूया, प्रेम ! कसल्याच भावनांचे झोके नव्हते ! होती फक्त नीरव शांतता ! 'मला खाली पाठवा !' म्हणून विनंती करायची सोय नव्हती. उत्तर तयार होतं. 'त्र्याऐंशी लक्ष नव्याण्णव हजार नऊशे नव्याण्णव् योनींचा प्रवास पूर्ण झाल्यावर, आपोआपच तुला खाली जायला मिळेल !'

प्रतीक्षा करीत रहाणं, एवढंच माझ्या हातात होतं ! पहिल्या पहिल्यांदा मी मोजायचा प्रयत्न केला, पण आकडा जेव्हा लाखात गेला तेव्हा नाद सोडून दिला. नाही तरी मोजून काय फायदा होता ? चौऱ्याऐंशी लक्ष

व्हायचे तेव्हाच होणार होते.

मला अगदी कंटाळा आला होता !

अन् एके दिवशी आश्चर्य घडलं. माझे चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींचे फेरे पूर्ण झाले ! मला पृथ्वीवर चक्क मानवी आई-वडील 'असाइन' झाले.

माझ्या कधीही न संपणाऱ्या स्वर्गीय जीवनाचा अंत झाला !

माझ्या सहकाऱ्यांप्रमाणे मलाही पृथ्वीवरच्या चौफेर जीवनाचा आस्वाद घ्यायला मिळणार होता !

मी बेहद्द खूष झालो !

ती त्याला म्हणत होती, 'खरंय् तुम्ही म्हणता ते ! एवढ्यांतच हे व्हायला नको होतं. कुठं चुकलं ते कळलं नाही.'

उद्वेगानं तो उत्तरला, 'आपलं कुठंच चुकलं नाही. सगळीकडे 'सब-स्टँडर्ड' माल वापरतात. फायदा त्यांचा होतो, अन् निस्तरावं लागतं आपल्याला !'

नंतर त्यानं स्वतःला थोडंसं सावरलं. तिचा अंदाज घेत तो म्हणाला, 'आपण असं केलं तर...'

त्याची सूचना ऐकून तिला धक्काच बसला ! वाटलं, 'यांना काही अंतःकरण वगैरे नसतंच का ?'

पण त्यानं पिच्छाच पुरविला, तेव्हा तिचा नाईलाज झाला. मग ती म्हणाली, 'काही ठरविण्याआधी आपण डॉक्टरांना विचारलेलं बरं !'

त्याला तेच पाहिजे होतं !...

डॉक्टरांनी तिला तपासलं. म्हणाल्या, 'Confirmed' अन् बाहेर येऊन त्याला म्हणाल्या, 'काँग्रॅच्युलेशन्स !'

आपल्यापुढील 'प्रॉब्लेम' डॉक्टरांना कसा सांगावा, हा त्याच्यापुढे प्रश्न होता. डॉक्टरांनी अभिनंदन केलंच होतं. तेच सूत्र धरून तो म्हणाला 'सॉरी डॉक्टर ! वुई आर नॉट इन् अ पोजिशन् टू अ‍ॅक्सेप्ट युवर काँग्रॅच्युलेशन्स राईट नाऊ ! वुई डोंट वॉंट अ बेबी सो अर्ली !'

'एवढी अवघड गोष्ट, इंग्रजीतून किती पटकन सांगता आली !' सहज त्याच्या मनात विचार आला.

डॉक्टरांना हे नवीन नव्हतं ! 'दॅट्स ऑल राईट !' त्यांनी सहजगत्या म्हटलं. तोपर्यंत आतून येऊन ती खुर्चीवर बसली होती. आळीपाळीनं दोघांकडे पाहून त्यांनी विचारलं 'O. K. ! मग काय विचार आहे ?'

ती गप्पच होती. त्याला मात्र 'लीड' घ्यायला हवा होता. म्हणाला 'वुई वॉंट टू डू अवे वुइथ इट !'

पुन्हा इंग्रजाचा आधार !

डॉक्टरांनी आळीपाळीनं दोघांकडे पाहिलं. गळ्यातील 'स्टेथो'शी खेळत त्यांनी म्हटलं; 'ओ ! येस् ! इट कॅन बी डन् !'

तिला मात्र उगाचच 'गिल्टी' वाटत होतं ! डॉक्टरांच्या सराईत नजरेतून ही गोष्ट सुटणं शक्यच नव्हतं. त्या उठून तिच्याजवळ गेल्या. तिच्या खांद्यावर हलकंस थापटीत म्हणाल्या, 'काही वाटून घेऊ नका ! इट वुइल बी अ स्मूथ प्रोसिजर !'

शांतपणानं तो हे पहात होता. मनातली शंका डॉक्टरांना विचारावी का न विचारावी, याबद्दल त्याचा विचार ठरत नव्हता. आजूबाजूला कोणी नव्हतं. हिंमत करून त्यानं विचारलं.

'सगळी काळजी घेऊन असं का व्हावं डॉक्टर ?'

यापूर्वी अनेकांनी डॉक्टरांना हा प्रश्न विचारला होता. त्यांच्या चेहऱ्यावर स्मिताची एक लकेर चमकली. शंका विचारणाऱ्या विद्यार्थ्याला मास्तरांनी सहज उत्तर द्यावं, तशा आविर्भावात त्या म्हणाल्या, 'नो मेथड इज् फूल प्रूफ ! व्हेन द बेबी इज अन्वाँटेड, इट इज जस्ट लाइक कॅन्सर ! अ मॉन्स्टर् !'

ती पहातच राहिली ! डॉक्टर त्याला सांगत होत्या, 'दोन्ही बाबतीत त्यांचा शिरकाव शरिरात कसा अन् केव्हा होतो, हे नक्की समजतच नाही. समजतं त्या वेळी उशीर झालेला असतो. त्यातल्या त्यात 'वुई प्रेफर बेबी ! वुई कॅन् गेट रिड ऑफ धिस् मॉन्स्टर ! परंतु कॅन्सर म्हणजे... No ! No !!'

तिच्या पोटात अगदी ढवळून आलं ! तिच्या बाळाची डॉक्टर कॅन्सरशी तुलना करीत होत्या ! तिला वाटलं, तात्काळ निघून जावं ! मग तिच्याच लक्षात आलं. त्यांनीच डॉक्टरांना नव्हतं का सांगितलं–

ते बाळ त्यांना नकोसं होतं !

त्या नको असलेल्या गर्भाची तुलना कॅन्सरशी करण्यात डॉक्टरांची काहीच चूक नव्हती. तिनं मग विचार करणं सोडून दिलं.

नंतर डॉक्टरांनी आटोपतं घेतलं. म्हणाल्या, 'सगळं सुरळीत होईल ! चार-सहा दिवस विश्रांती घ्यावी लागेल. शेवटी हा सगळा बळजबरीचा मामला असतो. थोडासा त्रास होतो; पण चार-सहा दिवस विश्रांती घेतली की बरं वाटेल.'

दिवस नक्की ठरवून ते घरी आले.

मी बेहद्द खूष झालो होतो ! माझ्या आनंदाला सीमा नव्हती. खऱ्याखुऱ्या जीवनाविषयी ओढ आणि उत्कंठा होती, तशी हुरहुरही होती. या सगळ्याला अर्थातच अजून अवधी होता. सध्या मात्र अगदी आराम होता. रोज कणाकणानं मी वाढत होतो. बाहेरच्या चढाओढीला, धकाधकीला तोंड द्यायला मला बलिष्ठ शरीर मिळत होतं. क्वचित भावनांच्या हलक्याशा झोक्यांवर बसायला मिळत होतं. मला आवडणारी ऊब इथं भरपूर होती. अशी उबदार जागा वर स्वर्गात सुद्धा माझ्या वाट्याला आली नव्हती !

इथं स्वर्गातला तोच तोपणा नव्हता !

बाहेरची जीवघेणी चढाओढ नव्हती !

इथे होती ऊब ! इथे होता निवांत !

नाही तरी आईच्या उदराएवढं सुरक्षित अन् निवांत स्थळ विश्वात दुसरं नसतंच ! स्वर्गीच्या देवांनी 'आई हवी' असा हट्ट उगाच धरला नव्हता !

माझ्या खुषीला सीमा नव्हती !

डॉक्टर तिला समजावीत होत्या. काही काळजी करू नका ! पहिले काही आठवडे तर अगदी 'सेफ' असतं ! शिवाय मी मी आहे ना. कितव्यांदा मी हे करत्येय, माझ्याच लक्षात नाही डोंट वरी ! इट वुइल बी अ स्मूथ प्रोसिजर ! अहो, हे सगळं सोपं झालंय आता; लीगलाइज्ड ! समोरच जाहिरात लावली आहे. वाचा ! तुमचं तुम्हालाच समजेल किती सोपं आहे ते !'

तिनं समोर पाहिलं. भिंतीवर तिथे भलं थोरलं पोस्टर होतं. पाठमोरी बसलेली बाई अन् शेजारी वाक्य 'गर्भपात कायदेशीर आहे !' नंतर ओळीनं, कितव्या आठवड्यापर्यंत कसा सुरक्षीत असतो, ते लिहिलं होतं. तिच्याकडून पुढं वाचणं होईना !

खाली पहात डॉक्टरांना उद्देशून ती म्हणाली, 'मनाला नाही पटत हो. कससंच वाटतं. एका निष्पाप जीवाला स्वर्गातून खाली आणायचं आणि असं करायचं! त्याचा काही अपराध नसताना! अगदी गिल्टी वाटतं.'

'नो! नो!! असं अजिबात वाटून घ्यायचं नाही! हे करून तुम्ही राष्ट्रकार्यच करीत आहात.' डॉक्टरांनी तिला समजावलं. 'बी ॲट इज! वर दिव्याकडे पहा. दहा अंक मोजा! एक. दोन, तीन. चार... शाब्बास! गुड गर्ल!'

....

माझ्या इवल्याशा जगात काही तरी अघटित घडत होतं. काय घडत होतं, कोण जाणे? त्याचं स्वरूप प्रथम काही वेळ मला उमगलं नाही. असा प्रसंग पूर्वी माझ्यावर आला नव्हता! संकटांना माझ्यापासून दूर ठेवायला माझी आई होती! सुखाशिवाय कोणती गोष्ट माझ्यापर्यंत तिनं येऊच दिली नव्हती.

चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींचा अनुभव मी घेतला होता; पण आजच्यासारखं कधी झालं नव्हतं!

मला काही समजत नव्हतं.

बेचैनीचे असे काही क्षण गेले आणि जे काही अघटित घडत होतं, ते माझ्यापर्यंत हळू हळू पोचलं. त्याचं स्वरूप मला समजलं अन् विलक्षण धक्का बसला!

मला माझ्या जागेवरून हुसकून द्यायला ते आलं होतं!

माझं इवलंसं विश्व, ते उध्वस्त करणार होतं!

भीतीनं मी आईला बिलगलो. तसं ते दुष्ट निश्चयानं पुढं आलं. मला ओरबाडून काढू लागलं.

मी आईला अगदी घट्ट धरून होतो. सहजासहजी शरण जाणार नव्हतो. मला आई हवी होती. पृथ्वीवरचं चौफेर जीवन मला जगायचं होतं. स्वर्गातलं भावनाविहीन चिरंजीवन मला मुळीच नको होतं. युगायुगांनी मिळालेली संधी मी दवडणार नव्हतो.

प्राणपणानं विरोध करायचं मी ठरविलं.

अजून नीटसा आकारही न घेतलेल्या माझ्या शरीरात हत्तीचं बळ आलं होतं. मनात प्रचंड जिद्द निर्माण झाली होती. मला हुसकून लावायला आलेल्यांशी मी झुंज देत होतो. रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत मी लढणार होतो, तोवर मला कुमक नक्कीच येणार होती.

माझी आई माझ्या मदतीला धावणार होती!

परंतु कशामुळे तरी उशीर होत होता!

आयुष्यात पहिल्यांदाच मला आईचा राग आला. माझी, जीवन-मरणाची लढाई चालू होती आणि आईची मदत मला उपलब्ध होत नव्हती.

जीवघेणा उशीर! आईनं मला एकटं तर सोडलं नाही ना, असं वाटण्याइतपत उशीर! माझा विश्वास बसेना.

अन् जीवनाच्या त्या शेवटच्या काही क्षणी माझ्या डोक्यात लख्ख प्रकाश पडला. माझ्या मदतीसाठी आई न येण्याचं कारण कळलं.

आई, माझी सख्खी आई, माझ्या हाडवैऱ्यांना सामील होती!

मला हुसकून लावायला आलेल्यांना आईची संमती होती!

मग मात्र मी प्रतिकार करायचं सोडून दिलं. ज्याला नष्ट करायचं आईच ठरविते, त्याला विश्वातली कोणतीही शक्ती वाचवू शकत नाही!

विसाव्या शतकातल्या प्रगत तंत्रानं आईच्या वात्सल्यावर आणि माझ्या जिद्दीवर सहज विजय मिळविला होता. लढाईचा निकाल लागल्यासारखाच होता. मी हरलो होतो!

परंतु शरणागती पत्करताना मी एक ठरविलं—

याच आईच्या पोटी पुन्हापुन्हा जन्म घ्यायचा. किती वेळा ती मला ढकलून देते ते बघायचं! कधी तरी तिला मी हवाहवासा वाटलो असतो!

....

स्पेशल रूममध्ये ती पलंगावर शांत झोपली होती. तिच्या थकलेल्या क्लांत चेहऱ्याकडे पहात उभा होता. डॉक्टर 'प्रोफेशनली' त्याला सांगत होत्या, 'अन्-एक्सपेटेड्ली' जास्त त्रास झाला. खरं म्हणजे असं व्हायला नको; पण एखादा जीव देतो थोडासा त्रास! शेवटी हा सगळा बळजबरीचा मामला असतो. आता मात्र काळजी घ्या हं! पुन्हा असं झालं तर यू हॅव्ह टू कंटिन्यू इट!'

तो 'मेकॅनिकली' मान हलवीत होता!

□

तीन राजहंस प्रकाशने

राजहंस प्रकाशन पुणे

१०२५ सदाशिव, पुणे ४११ ०३०

फिडेल, चे आणि क्रांती

अरुण साधू । सात रुपये

आणि ड्रॅगन जागा झाला

अरुण साधू । चवदा रुपये

पूर्णिया

अनिल अवचट । सहा रुपये

रंगभूमी । शिरीष सहस्रबुद्धे

तीन पैशाचा तमाशा

रसभंग आणि स्वप्नभंग करणारा नवा प्रयोग

दीर्घकाळ प्रतीक्षा करायला लावल्यानंतर थिएटर अॅकॅडमीने जून-अखेरीस 'तीन पैशाचा तमाशा' रंगभूमीवर आणला. त्याच्या गुणवत्तेचा विचार करण्यापूर्वीच, मराठी रंगभूमीवरचा तो एक अगदी नवा व महत्त्वाचा प्रयोग आहे हे मान्य झाल्यामुळे 'माणूस'-मध्ये त्याची सविस्तर दखल घेण्याचे ठरले. त्यासाठी लिहिलेला हा लेख ही माझी व्यक्तिगत प्रतिक्रिया असली, तरी ती निश्चित व शब्दांकित करण्यापूर्वी ज्यांच्याशी मी चर्चा केली त्या सर्वांनी, म्हणजे डॉ. जब्बार पटेल, श्री. आनंद मोडक, श्री. भास्कर चंदावरकर आणि श्री. पु. ल. देशपांडे व माझे मित्र संजीव मंगरूळकर– मंजिरी परांजपे यांनी दिलेल्या सहकार्याची नोंद प्रथमच करणे अगत्याचे आहे.

हा तमाशा कोणाचा ?

'तीन पैशाचा तमाशा' हा ब्रेश्टचा की जब्बार पटेलांचा की पु. ल. देशपांडे यांचा इथपासूनच चर्चा करायला हवी. कारण त्याच्या रसग्रहणाला निकष कोणते लावायचे हे अंशतः त्यावर अवलंबून आहे. नाट्यप्रयोगाची जाहिरात ब्रेश्टचा नामोल्लेख करीत नाही. ती 'पु. ल. देशपांडे यांचा तीन पैशाचा तमाशा' असेच म्हणते व हीच भूमिका त्याचे सादरकर्ते तर्कपातळीवरही घेतात. 'पु. लं. नी लिहिलेलं एक नाटक व त्याचा आम्ही केलेला एक प्रयोग, यांच्या-बद्दलच तुम्ही स्वतंत्रपणे लिहा– बोला. सतत ब्रेश्टचा संदर्भ घेण्याची निकड दिसत नाही' असा आपला आग्रह डॉ. जब्बार यांनी स्पष्ट-पणेच बोलून दाखविला. श्री. पु. ल. देशपांडे यांनीही वेगळ्या व किंचितशा अनाग्रही शब्दात हीच भूमिका मांडली. ब्रेश्टच्या नाटका-वरून स्फूर्ती घेतली असली तरी रूपांतरप्रक्रिया वगैरेमुळे वेगळे झालेले एक मराठी नाटक (पु. लं. च्याच शब्दात, 'एक स्वतंत्र piece') या दृष्टिकोनातून त्याच्याकडे बघितले जावे, हा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय होता. वरकरणी ही एकंदर भूमिका तर्कदुष्ट वाटत नाही. ब्रेश्टचा उल्लेखसुद्धा न करता 'तमाशा'चे एखादे उत्तम रसग्रहण लिहिता येईल हेही सहजसाध्य आहे. तथापि मला ते पटत नाही एवढेच. अशासाठी की–

एक : आशयाच्या व रचनेच्याही दृष्टीने पु. ल. देशपांडे ब्रेश्टपासून फार लक्षणीयरीत्या दूर गेल्याचे दिसत नाही. दोन नव्या प्रसंगांचे अपवाद वगळता इतर प्रसंग व बहुसंख्य गाणी ब्रेश्टच्या संहितेमधील क्रमानेच येतात; एवढेच नव्हे तर संवादामध्ये शब्दशः भाषांतरही अनेक ठिकाणी येते.

दोन : ब्रेश्टने ज्या परिस्थिती/समाजस्थितीवर आधारून आपले नाटक (१९२८ सालात) लिहिले, तत्सम स्थिती आजही आपल्या-कडे असल्याने हे नाटक समर्पक/औचित्यपूर्ण (relevant) वाटले व म्हणून ते सादर केले, असे नाटक स्वीकारण्याचे एक कारण डॉ. पटेल यांनी दिले. पु. ल. देशपांडे यांनाही हा दावा मान्य दिसला. अशा परिस्थितीत, ब्रेश्टला काय अभिप्रेत होते याची कल्पना असल्या-शिवाय या नाटकाच्या यशापयशाची चर्चा करणे आधारहीन, हवेत किल्ले बांधल्यासारखे ठरेल.

तीन : 'तीन पैशाचा तमाशा'च्या प्रकाशित आवृत्तीला श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी लिहिलेली प्रस्तावना तिचे शेवटचे वाक्य वगळता संपूर्णतः ब्रेश्टविषयीच आहे. याचा अर्थ कसा लावायचा ? कलाकृती परभृत/आधारित असताना व रूपांतरकार मूळ कर्त्याचा ऋणनिर्देश करीत असताना, रसग्रहणकर्त्यांनी मात्र ती कलाकृती जणू काही स्वतंत्रच असल्याचे मानून चालावे, या आग्रहाला काय अर्थ आहे ?

चार : या नाटकाच्या प्रस्तुतीकरणावर पाश्चात्य रंगभूमीवरील ऑपेरा या नाट्यप्रकाराची व आधुनिक पाश्चात्य संगीताची ठळक छाप आहे. तेव्हा त्याही दृष्टीने प्रयोगाचा 'स्वतंत्र' म्हणून विचार करणे कठीण आहे.

सारांश, सामान्य प्रेक्षक ब्रेश्टचा विचारही न करता, 'पु. ल.– जब्बार–थिएटर अॅकॅडमी' वगैरे नावं वाचूनच हा तमाशा पहावयास येत असला तरी त्याविषयी लिहिताना मात्र जरूर तिथे ब्रेश्टचा संदर्भ देण्यात मला काहीच गैर दिसत नाही.

'तमाशा'च का ?

'तीन पैशाचा तमाशा' हे शीर्षक एकदम वेगळे व आकर्षक वाटते. तथापि ते समर्पकही आहे का ? ब्रेश्टच्या मूळ जर्मन नाटकाचे शीर्षक 'द्रायग्रोसर्न ओपर' म्हणजे इंग्रजीत 'थ्रीपेनी ऑपेरा' असे आहे. थ्रीपेनी हा शब्द twopence या शब्दासारखाच, सामासिक शब्द म्हणून वापरला गेला असून त्याचे चांगले मराठी रूपांतर 'कवडीमोल/दीडदमडीचा/कवडीकिंमतीचा' यातल्या एखाद्या शब्दाने करता येईल. असे काहीसे व्यंगात्मक शीर्षक ब्रेश्टने का द्यावे याची दोन कारणे दिसतात–

(अ) कमी वादक, थाटामाटाचा अभाव, यामुळे प्रस्तुतीकरणास स्वस्त ठरलेले हे नाटक तिकिटाच्या स्वस्त दरांमुळे गरीब प्रेक्षकांनाही पहावयास परवडेल, असे सूचित करणे. (मराठी रंगभूमीच्या चालू धंदेवाईक उत्कर्षपर्वात ब्रेश्टचा उद्देश सफल होण्याची सुतराम शक्यता नव्हतीच !)

(ब) तत्कालीन Opera Culture ची खिल्ली उडविणे हा दुसरा उद्देश. ब्रेश्टच्या काळातील ऑपेरा हे बहुतकरून उच्चभ्रू प्रेक्षकवर्गाला आवडणारी नाजुकसाजुक करमणूक पुरविणारे आणि भव्य स्वरूपात सादर केले जाणारे असत. ऑपेरामध्ये गॅंगस्टर्स, भिकारी व वेश्या यांना महत्त्वाचे स्थान देऊन ब्रेश्टने प्रस्थापित नाट्यकल्पनेला चांगलीच कोपरखळी मारली. 'थ्रीपेनी ऑपेरा' या शीर्षकातच एक जबरदस्त व्यंग्यात्मता, विरोधाभास निर्माण झाला, जो नाटकाच्या एकंदर प्रकृतीला बव्हंशी साजेसाच होता.

आपल्या रूपांतराला 'तीन पैशाचा तमाशा' हे नाव देताना पु. ल. देशपांडे यांच्या मनात नेमके कोणते हेतू असावेत, हे त्यांनाच प्रश्न विचारून जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. तथापि त्यांनी दिलेल्या उत्तरांमुळे समाधान झाले नाही, हे नमूद केलेच पाहिजे. माझ्यापुढचा मुख्य प्रश्न असा होता की 'तमाशा' हा शब्द नेमक्या कोणत्या अर्थाने घ्यायचा? मराठीतला पारंपरिक सर्वपरिचित लोकनाट्यप्रकार या अर्थाने तो घेतला तर मग त्याला पुन्हा 'तीन पैशाचा' हा उपसर्ग लावण्याचे प्रयोजन दिसत नाही. कारण आपल्याकडचा खरा तमाशा हा मूळचाच 'तीन पैशांचा' असतोच. ब्रेश्टने ज्याची थट्टा केली तो ऑपेरा मूलत: तीन पैशांचा, दीडदमडीचा नव्हताच. बरे, पु. लं. ना तमाशासंस्कृतीची टिंगल करायची होती असेही कुठे वाटत नाही. (आपला तसा इरादा नव्हता, हे त्यांनी स्वत:ही स्पष्ट केलेच.) तेव्हा यावरून 'तमाशा' हा शब्द, 'दृश्य–देखावा– scene' या अर्थाने घ्यावा का, अशी शंका उत्पन्न झाली. अशाच व्यापक अर्थाने हा शब्द हिंदीत वापरला जातो. (आठवा : 'ये दुनिया खेल–तमाशा' अशा छापाची अनेक मद्दड हिंदी चित्रपटगीते!) या अर्थाने हा शब्द घ्यायला मलाही आवडेल, पण ते सोपे नाही. कारण एक : यातला गद्य सूत्रधार आणि सुरुवातीची गणगवळण वगैरे प्रकार पारंपरिक मराठी तमाशातलेच आहेत व त्यांच्या अस्तित्वाचे समर्थन त्याच आधारावर केले जाते– करता येते. आणि कारण दोन : 'ब्रेश्टच्या नाटकांचे रचनेच्या दृष्टीने मराठी तमाशाशी जवळचे नाते आहे,' असे पु. ल. देशपांडे यांनी नाटकाच्या प्रकाशित आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत स्पष्टपणे लिहून ठेवले आहे. श्री. देशपांडे यांच्यापुढे ही शंका मांडली असताना, 'तमाशा हा शब्द आपणास वरीलपैकी दोन्ही अर्थांनी अभिप्रेत आहे,' अशा आशयाचे उत्तर त्यांनी दिले, तथापि ते मूळच्या संदिग्धतेत व अनिर्णितावस्थेत भर टाकणारेच होते. सारांश, तीन पैशाचा तमाशा हा नक्की कोणत्या अर्थाने 'तमाशा' आहे, याचा उलगडा नाटक पाहून किंवा वाचूनही पुरेसा होत नाही. अर्थात तो झाल्याशिवाय प्रेक्षकांना नाटकाचे रसग्रहण करता येणारच नाही, अशातला भाग नाही. नाटकाच्या शीर्षकाबद्दल एवढा उहापोह करण्याचे कारण एवढेच की 'तीन पैशाचा तमाशा' या शब्दसमूहाची अर्थसमर्पकता तपासल्यानंतर या नाटकाच्या, सामान्य प्रेक्षकांना गोंधळवून टाकणाऱ्या आकृतिबंधाची (form) चर्चा करणे सोपे होईल. शेवटी माझ्या मते, एक : 'तमाशा' हा शब्द पारंपरिक लोकनाट्य या अर्थाने न घेणेच जास्त सयुक्तिक आहे. आणि दोन : तो त्याच (पारंपरिक) अर्थाने घेतल्यास, नाटकाचे नाव, सुटसुटीत व चटकदार असले तरी पुरेसा तर्कविचार न करता दिले गेले आहे, नाट्यबंध वा नाट्याशय यांच्याशी त्याची सुसंगती लागत नाही, असे म्हटले पाहिजे.

नाटकाच्या प्रारंभीच्या ज्या गणगवळणीबद्दल (बहुधा फक्त गणच. गवळण सुदैवाने नाही, असे स्मरते!) मागील परिच्छेदात उल्लेख आला आहे, त्या प्रकाराचे समर्थन केवळ 'उशिरा येणाऱ्या प्रेक्षकांची सोय' या एकाच कारणाखाली झाले तर होईल. कारण अर्थदृष्ट्या तर या गणाचा नाटकाशी संबंध नाहीच; पण आकारिक दृष्टीनेही, तमाशा या नाट्यप्रकारातले एवढे एखादेच सूत्र स्वीकारल्याने काही फायदा होतो असे दिसत नाही; कारण त्यानंतर नाटक कुठेच तमाशाच्या अंगाने वाटचाल करीत नाही. श्री. पु. ल. देशपांडे व श्री. भास्कर चंदावरकर यांनीही हा गण अनावश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले. डॉ. जब्बार पटेल व आनंद मोडक यांना त्याची आवश्यकता वाटण्याचे एक मुख्य कारण म्हणजे 'या गणानंतर ताबडतोबच पाश्चात्य धर्तीचे समूहसंगीत सुरू होत असल्याने प्रेक्षकांना एक अनपेक्षित 'धक्का' मिळतो, (मोडक– पटेलांचा आवडता शब्द 'bang') आणि नाटकात यापुढे येणारे पॉप म्युझिक स्वीकारण्याची त्यांची मानसिक तयारी होते'. यावरून, नाट्यकथानकाशी बादरायणसंबंधही नसलेल्या गोष्टी स्वीकारण्याइतकी त्यांना धक्के देण्याची निकड वाटते, हे उघडच आहे. मात्र असे धक्केबुक्के न मानवलेल्या प्रेक्षकांपैकीच मीही एक आहे. महागामोलाची तिकिटे रांगेतून मिळवून आलेले सहनशील नाट्यरसिक तुम्ही दाखवाल ते पाहायला तयार असतातच. अशा वेळी नाटकाच्या दर्जामुळे त्यांना बसत असणाऱ्या धक्क्यांखेरीज वेगळी अशी काही शॉक ट्रीटमेंट द्यायची गरज असते असे मला वाटत नाही. मला विशेष नापसंती आहे, ती फक्त एका गणाबद्दल नव्हे तर त्यामागे असलेल्या तात्त्विक समर्थनाबद्दल आहे. डॉ. पटेल– श्री. मोडक यांनी आपली बाजू मांडताना या 'शॉक'थेरपी'चा उल्लेख इतक्या वेळा व आग्रहाने केला, की नाटक करण्याचा उद्देश प्रेक्षकांना अनुभव देण्याचा असतो की धक्के देण्याचा, याबद्दलच शंका यावी. या धक्कातंत्राचा संबंध ते अर्थातच अंतिमत: दूरीकरणप्रभावाशी (एलिअनेशन इफेक्ट) जोडतात, तथापि त्याची चर्चा पुढे येईल.

संकल्पनासंभ्रम

मागील मुद्द्याचा धागा पुन्हा जोडून घ्यावयाचा म्हणजे 'थ्रीपेनी ऑपेरा' या मूळ शीर्षकातील पहिल्या शब्दाचा अन्वयार्थ व दुसऱ्या शब्दाचा संदर्भ पु. लं. नी आपल्या रूपांतरात पूर्णपणे बदलून टाकला आहे. त्यापैकी दुसऱ्या शब्दाबद्दलचे (ऑपेरा–तमाशा) विवेचन मागेच येऊन गेले. पहिल्या शब्दाबद्दल नोंद करायची ती एवढीच की थ्रीपेनीचा अन्वयार्थ लावताना लेखकाने त्यातल्या तीन पेनीज् सुट्या केल्या आहेत आणि त्यातून

'तीन पैशाचा तमाशा...त्यात एक पैशाचं होईल गान
एक पैशाचा होईल नाच
......अन् तिसरा पैसा
घेतला लाच......'

अशा प्रकारचे एक प्रास्ताविक जन्माला आले आहे. ब्रेश्टच्या नाटकात असे प्रास्ताविक (Prelude) नाही, कारण 'थ्रीपेनीचा हा अन्वयार्थ (interpretation) त्याला अभिप्रेतच नाही. हे प्रास्ता-

विक नव्याने घातल्यामुळे मूळ स्क्रिप्टचे काही नुकसान वगैरे झालेले नाही, तेव्हा त्याबद्दल काही अधिक टीकाटिप्पणी करण्याची जरुरी नाही. प्रास्ताविकाची अशी चिकित्सा (ऊर्फ चिरफाड) करणे पु. ल. देशपांडे यांनाही पसंत पडल्याचे दिसले नाही. तथापि मला यातून एवढेच नमूद करायचे आहे, की 'तमाशा' हा शब्द 'दुनियेचा तमाशा' इतक्या व्यापक अर्थाने घेतल्यासच, एक पैशाचा नाच, एक पैशाचं गाणं आणि एक पैसा लाच (हे भ्रष्टाचाराचे किंवा आयुष्यातल्या एकंदर दुरिताचे प्रतीक, जसे नाचगाणे हे आनंदाचे—चांगल्याचे प्रतीक म्हणता येईल.) ही जीवनव्यवस्था म्हणून त्यात बसू शकते, अन्यथा नाही. एवढी ओढाताण करूनही, ब्रेश्टने आपल्या शीर्षकातून जे साधले ते येथे साधले जातच नाही; पण पु. लं. च्या लेखनप्रतिभेबद्दल पूर्ण आदर असलेले माझ्यासारखे वाचक / प्रेक्षक ब्रेश्टला अभिप्रेत होते, तेच त्यांनीही मांडावे असा दुराग्रह निश्चितच धरणार नाहीत. दोन तोला—मोलाच्या लेखक–दिग्दर्शकाच्या एका स्क्रिप्टविषयीच्या संकल्पनांमध्ये मेळ न जमल्यामुळे नाटकाचा आशय व आकारबंध यांचेही एकजीव रसायन बनू शकलेले नाही. असा संभ्रम–गोंधळ निर्माण व्हायला नको होता, याखेरीज आपण काय म्हणू शकणार ?

या नाटकाच्या आशय व आकारबंधाचा पुरेसा एकरस ताळमेळ जमलेला नाही, या माझ्या निरीक्षणाला श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी काहीसा अधिक व्यापक मुद्दा मांडून अनपेक्षितपणे बळकटी दिली. त्यांच्या मते 'जब्बारनं हे नाटक म्युझिकल किंवा ऑपेरा शैलीनं बसवायला घेतलं तेव्हाच माझ्या स्क्रिप्टमधला नाटचबंध (फॉर्म) बदलला गेला आणि मला अभिप्रेत नसलेला एक नवा घाट, नवा फॉर्म त्याला प्राप्त झाला. यामुळं त्यांतलं वाङ्मय मूल्य Sacrifice होऊन संगीतमूल्य महत्त्वाचं ठरलं. जब्बारनं त्याच्या पद्धतीनं हे नाटक चांगलं बसविलं आहेच; पण मी बसविलं असतं तर ते वेगळ्या पद्धतीनं सादर झालं असतं.' यावर फारशी टीकाटिप्पणी करण्याची आवश्यकता नाही. पु. ल. देशपांडे, लेखकाला रास्त अशा सौम्यपणाने ज्याला 'फॉर्म बदलला जाणे' असे म्हणतात, त्यालाच मी फॉर्म लादला जाणे असे म्हणतो आहे. कारण माझ्या मते 'जैत रे जैत'-मध्ये नुकताच वापरलेला म्युझिकल फॉर्म डोक्यात—मनात ताजा असतानाच डॉ. पटेलांनी तो जवळजवळ जसाच्या तसाच या नाटकाला लागू केला आणि म्हणून 'जैत रे जैत'चा प्रायोगिक घाट त्याच्या मूळ कथेवर जितका ओढून-ताणून बसविलेला दिसतो, तितक्याच उत्साहाने आणि दुराग्रहाने 'तीन पैशाच्या तमाशा'च्या मराठी रूपांतरावर 'ऑपेरा'ची टाचकी गवसणी चढविण्याची खटपट केल्याचे जाणवते.

या फॉर्मच्या स्वीकाराबद्दल डॉ. जब्बार पटेलांचे स्पष्टीकरण असे की 'स्क्रिप्टचे वाचन होत असतानाच ते कशा पद्धतीने बसवायचे यासंबंधीच्या कल्पना माझ्या मनात येत होत्या. नंतरच्या विचारप्रक्रियेतून या कल्पनांची चौकट निर्माण झाली आणि हा फॉर्म मिळाला.' हे खरे मानले (आणि शेवटी ते मानायलाच हवे !) तरीही ही वस्तुस्थिती शिल्लक राहतेच की, हा आकारबंध राबविताना संहितेमध्ये अनेक फेरफार, तडजोडी कराव्या लागल्या. भर घातली गेली व काटछाटही झाली. (याची उदाहरणे इतकी ढोबळ आहेत की, ती देऊन जागा अडविण्याचीही जरूर नाही.) या सगळ्या प्रक्रियेत नाटकाची वाचायला मिळणारी मुद्रित संहिता आणि त्याचा पहायला मिळणारा प्रयोग यांच्यात काही ठिकाणी नुसते बाह्यतः नव्हे तर संकल्पनात्मक, मूलभूत अंतर पडल्याचे जाणवले आणि त्यामुळे नाटकाच्या एकंदर व अंतिम परिणामाला बाध येतो, असे लक्षात आले; कारण नाटकाचा प्रयोग हा संहितानुलक्षी असावा असे मानणाऱ्यांपैकी मी एक आहे. या नाटकातील गद्य व संगीत भागांचे परस्परांशी असलेले नाते लक्षात घेतले तर माझा संकल्पनात्मक संभ्रमाविषयीचा मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल.

असो. कलाकृतीचा आशय व घाट या दोहोंचा एकमेकांपासून वेगळा विचार करता येतो की नाही आणि तसा तो करावा की नाही, हे मुद्दे विवाद्य असले, तरी एक निश्चित की, 'तीन पैशाचा तमाशा'सारख्या ज्या कृतीमध्ये त्या दोहोत पूर्ण एकरसता नसेल, किंबहुना अंतरच पडले असेल, त्याविषयी लिहिताना आशय व घाट यांचा स्वतंत्र विचार करणे केवळ शक्य नव्हे तर क्रमप्राप्तच असते. तसाच तो यापुढे करायचा आहे.

पराभव : ब्रेश्टचा नव्हे, पु. लं. चाच

प्रथम संहितेविषयी. ब्रेश्टच्या आणि पु. लं. च्या. पु. लं. चे मराठी रूपांतर मला स्वतःला फारसे आकर्षून घेऊ शकत नाही असे दिसल्यानंतर, पु. लं. ना या नाटकाचे आकर्षण का वाटले असावे, हे जाणून घेण्याची माझी इच्छा होती. तथापि 'मला हें नाटक आवडलं, म्हणून मी ते मराठीत आणलं,' एवढ्याच अर्थाचे उत्तर पु. लं. नी दिले, त्यामुळे त्यातून फारसे काही पदरात पडले नाही. हे नाटक रंगभूमीवर आणण्याचे एक कारण डॉ. जब्बार पटेल यांनी दिले, ते असे की, 'ब्रेश्टची तत्कालीन परिस्थितीविषयीची कॉमेंट आपल्याकडच्या आजच्या परिस्थितीलाही लागू होते, त्यामुळे नाटक आताही ताजे वाटते.' पु. ल. देशपांडे यांनीही नंतर या मुद्द्याला दुजोरा दिला; पण हे कारण पटत नाही. ब्रेश्टचे जीवनभाष्य त्याच्या काळात नवीन आणि क्रांतिकारक वाटणे स्वाभाविक असले तरी मधल्या काळात अर्थ–समाजशास्त्रीय विचार ज्या गतीने पुढे गेला आहे त्यावरून आता ते प्राथमिक पातळीवरचे, ढोबळ वाटल्यास नवल नाही. उदाहरणार्थ, 'वेश्याव्यवसाय हा भांडवलदारी अर्थव्यवस्था आणि बूर्ज्वा जीवनपद्धती यातूनच निर्माण होतो,' हे त्याला अभिप्रेत असलेले प्रमेय घ्या. इसवी सन १९२८ मध्ये हा कडवट सत्याचा घोट प्रेक्षकांना हादरवून टाकील आणि विचारप्रवण करील, हे उचितच होते. तथापि १९७८ मध्ये हे प्रमेय नव्याने मांडले तरी आपल्याकडेसुद्धा ते ताजे कसे ठरू शकेल ? उलट हे गृहीतसत्य मानून काही प्रगत पातळीवरचा विचार मांडला गेला (जसा डॉ. इरावती कर्वे यांनी मांडला—) तर ते अधिक कालसुसंगत ठरले

हा फॉर्म नाटकावर लादला गेला आहे असं मला वाटतं....

नसते काय ? 'बूर्ज्वा भांडवलदारी समाजरचना ही जात्याच भ्रष्टाचारसन्मुख असते,' हा ब्रेश्टने मांडलेला दुसरा विचार पहा. विविधस्तरीय आणि विविधस्वरूपी भ्रष्टाचाराचा मनमुराद अनुभव घेत असलेल्या आपल्या समाजात भ्रष्टाचाराविषयीचा विचार प्राथमिक पातळीवरच थबकला तर तो जुनाटच ठरणार नाही काय ?

अर्थात गोम मुळात इथेच आहे की, पु. ल. देशपांडे यांचे मराठी रूपांतर, आशयाच्या,वैचारिक मूल्याच्या दृष्टीने मूळ नाटकापेक्षा रतिभरही पुढे सरकलेले नाही, किंबहुना ते काकणभर मागे गेलेले असणेच अशक्य नाही. कारण उघडच आहे. ब्रेश्ट हा सामाजिक–आर्थिक संदर्भातल्या आपल्या विशिष्ट विचारसरणीला (मग तो पोथीनिष्ठ मार्क्सवाद असो वा नसो) बांधील असलेला कलाकार होता आणि साहजिकच समूहसंपर्क (mass communication) साधू इच्छिणारा कोणीही प्रचारक कलाकार करील त्याप्रमाणेच त्याने आपल्या विचारप्रसारणाच्या गाडीला मनोरंजनाचा घोडा जुंपला होता. श्री. पु. ल. देशपांडे हे (माझ्या समजुतीनुसार) अशा प्रकारचे बांधील कलाकार नाहीत. त्यांच्या वैविध्यसंपन्न कलाकृतींमधून कोणतीही एखादी एकसंध व सुसंगत विचारधारा / तत्त्वप्रणाली उभी राहते असे दिसत नाही. कारण स्वभावत: ते लोकरंजनकार आहेत, mass entertainer आहेत असे वाटते. याही नाटकाच्या बाबतीत अर्थ–समाजशास्त्रातील विचारवंत बनण्याचा परकायाप्रवेशप्रयत्न करण्यापेक्षा एन्टरटेनरच्या सुपरिचित परिवेषात प्रकट होणेच त्यांच्या प्रतिभेला कळत–नकळत अधिक मानवले असावे. परिणामी ब्रेश्टचा लोकशिक्षणाचा हेतू मागे पडतो आणि नृत्यसंगीतविनोदादी रंजक नाट्यघटकांना अवाजवी महत्त्व प्राप्त होते. दिग्दर्शक डॉ. पटेल व संगीतकारत्रय आपापल्या क्षेत्रात आपल्यापरीने याला हातभारच लावतात आणि शेवटी 'तीन पैशांचा तमाशा' ही तळातल्या समाजस्तरांच्या जीवनाची, अर्धसत्य आणि हलकीफुलकी अशी झलक होऊन राहते. 'No matter how fearful the problems they handle, plays should always be playful,' हे ब्रेश्टचे उद्गार पु. ल. देशपांडे यांनी तीन पैशाच्या तमाशाच्या प्रकाशित आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत उद्धृत केले आहेत. ब्रेश्टच्या नाट्यकृतीत असा खेळकरपणा जरूर आहे; पण त्या खेळकरपणाला मधूनच व सतत झाकोळून टाकीत राहील अशी काही अभागी समाजघटकांच्या आयुष्याची खोल व बोचरी विषण्णताही आहे. वरवरच्या खेळकरपणामागची ही विषण्णता प्रेक्षकांना जाणवावी आणि त्यातून त्यांनी 'असे का ?' याच्या विचारास प्रवृत्त व्हावे हा ब्रेश्टचा उद्देश न सांगताही समजण्यासारखा आहे. हा उद्देश मराठी रूपांतरातल्या अवाजवी खेळकरपणामुळे पराभूत झाला आहे याबद्दल मला बिलकूल शंका नाही. श्री. भास्कर चंदावरकर यांच्याशी बोलताना त्यांनी असा मुद्दा मांडला की, 'ब्रेश्टला नेहमीच 'काय' किंवा 'कसे' या प्रश्नांपेक्षा 'का ?' या प्रश्नात अधिक रस होता.' माझ्या मते पु. ल. किंवा जब्बार हे मात्र (पु. लं. च्या प्रस्तावनेतील शब्दात) 'समाजातल्या उपेक्षित आणि काही प्रमाणात अभागी अशा जिवांची कथा हसवीत, गाणी गात, भेदक थट्टा करीत' सांगण्यावरच थांबले, आणि अधिक खोल जाण्याचा प्रयत्नही त्यांच्याकडून झाला नाही. पु. ल.–जब्बारचा 'तीन पैशाचा तमाशा' ही अगदी स्वतंत्र मराठी नाट्यकृती मानली तरीही हे तिचे अपयशच ठरेल. अर्थात 'निखळ मनोरंजन देणे हाच आमचा हेतू होता,' असाच पवित्रा त्यांच्यापैकी कुणी घेतला तर गोष्टच वेगळी. मग तपासणीचे निकषच बदलतील; पण सुदैवाने अशी पळपुटेपणाची भूमिका कुणीच घेतल्याचे ऐकिवात नाही.

संहितेविषयीच्या या मोठ्या आक्षेपाच्या समर्थनार्थ बरीच उदाहरणे सविस्तर देणे अवघड नाही. तथापि विस्तारभयास्तव एकदोघांचाच उल्लेख करून पुढे जातो. एक : ब्रेश्टच्या मूळ नाटकात नायक कॅप्टन अंकुश नागावकर याचे पहिले प्रेमपात्र लालन (मॅक्हीथ व ल्यूसी) ही अंकुशचा मित्र व पोलिसऑफिसर टायगर भंडारे (टायगर ब्राउन) याची मुलगी आहे. मराठी रूपांतरात मात्र पु. लं. नी या नातेसंबंधाला फाटा दिला आहे. ही कृती त्यांनी पात्रापात्रातील वयाच्या फरकासारख्या काही व्यावहारिक अडचणींपायी केली असे ऐकले, तथापि ती अडचण खरोखरच इतकी अनुल्लंघनीय होती की काय ? हा नातेसंबंध वगळला गेल्याने तीन मोठ्या अडचणी उपस्थित होतात :– अ : लालन हे पात्र संहितेत मूळ धरीत नाही, एकदम अंतराळातून अवतीर्ण झाल्यासारखे वाटते. थोडक्यात, शेवटचे काही प्रसंग सजविण्याचे साधन म्हणून वापरण्यासाठी संहितेवर चिकटविल्यासारखे (patchy) वाटते. ब : मॅक्हीथ व ब्राउन यांच्या हितसंबंधांना (ब्राउन, मॅक्हीथ–ल्यूसी प्रकरणाबाबत अज्ञानी असल्यामुळे) जो एक गडदपणा, धारदारपणा व विषादयुक्त औपरोधिकता प्राप्त होते, ती अंकुश–भंडारे हितसंबंधांना मिळत नाही आणि त्यामुळे हे संबंध वरवरचे व व्यंगचित्रात्मक पातळीवर राहतात. आणि क : मॅक्हीथच्या नीतिविषयक दृष्टिकोनावर त्याच्याच कर्तृत्वामुळे झगझगीत प्रकाश पडून त्याची 'character' समजण्यास मदत होते, तसे अंकुशच्या बाबतीत घडत नाही.

उदाहरण दोन : पहिल्या अंकाच्या प्रारंभीच छोटूभटजी नावाच्या, 'झोपडपट्टीतल्या धर्मगुरू'चा परिचय करून दिला जातो. हे पात्र स्वत: लेखकाला बरेच आवडले असावे. कारण त्याच्या बडबडीला त्यांनी भरपूर वाव दिला आहे आणि छोटूभटजी जे आणि जसे बोलतात, तशा प्रकारचे बोलणारी अनेक पात्रे पु. लं. च्या अन्य साहित्यातही वारंवार भेटतात. (उदा. किंचित सानुनासिक स्वर व कोकणस्थ ब्राह्मणी हेल हे एक समान सूत्र. पहा : व्यक्ती आणि वल्ली, असा मी असा मी वगैरे.) 'मला गप्पा मारायला टाइम नाही,' असे म्हणत 'भट आहे म्हणून देव आहे, देव आहे म्हणून भट आहे, मुल्ला आहे म्हणून अल्ला आहे आणि अल्ला आहे म्हणून मुल्ला आहे,' या दर्जाची शाळकरी बकवास करण्याची कल्पनाही नवीन नाही. अशा स्थितीत हा प्रसंग निव्वळ लोकरंजनार्थ संहितेवर लादला गेला असावा असे वाटल्यावाचून रहात नाही. बरे, यात नवीन काही नसल्यामुळे आणि विनोदही विशेष भेदक नसल्यामुळे यातून मनोरंजनही बेताबातानेच होते. हा प्रसंग घालण्याचे मला पटू शकेलसे समर्थन म्हणजे पैशाच्या दुनियेतला धर्मकर्माचा विकाऊपणा उघड करणे; परंतु हा उद्देशही या प्रसंगातून सफल होत नाही, कारण भटजींच्या नाना विषयांवरील लांबलचक बडबडीतून कोणतेही सुसंगत भाष्य उभे राहत नाही. सारांश, लेखकामधील रंजनकाराने विचारकावर कशी मात केली आहे याचाच पुरावा ही दोन उदाहरणे

देतात. ब्रेश्टच्या संहितेत छोटूभटजींचा हा प्रसंग नाही याचीही नोंद या संदर्भात, जाता जाता घ्यायला हरकत नाही.

सामान्य संहितेकडून अपेक्षाभंग

असो. ब्रेश्टचा 'ट्रॅक' सोडूनही मराठी रूपांतराबाबत पुष्कळ काही लिहिण्यासारखे आहे. लेखक–दिग्दर्शकांच्या इच्छेनुसार स्वतंत्र कलाकृती म्हणून जरी या संहितेकडे पाहिले, तरी तुरळक गुणविशेषांबरोबरच काही असमाधानाच्या जागाही बोचल्यावाचून रहात नाहीत. प्रथम गुणविशेषांबद्दल बोलायचे, तर 'भिकारी जनहो आता उठा,' ही भिकाऱ्यांची भूपाळी, 'माणूस जगतो कशावरी' हा फटका आणि 'तुझं नाव लालन तर माझं नाव मालन' हे 'द्वंद्व' गीत अशी काही निवडक गाणी पु. ल. देशपांडे यांनी चांगली रचली आहेत. असमाधान आहे ते मुख्यत; संवादांबद्दल, म्हणजे गद्य भागाबद्दल. याबाबत माझी मुख्य तक्रार अशी आहे की, नाटकातली विविध पात्रे, पर्यायाने त्यांचे संवाद, हे लेखकाच्या भाषाशैलीच्या छायेखालून पुरेसे मुक्त झालेले नाहीत. बहुसंख्य प्रमुख पात्रांना, त्यांच्या प्रकृतीत अतिशय फरक असतानाही, स्वतःला साजेलशी भाषा मिळालेली नाही. काही पात्रांच्या संवादात तर वेळोवेळी श्री. पु. ल. देशपांडेच आपल्या वैशिष्टयपूर्ण शैलीसह, खमंग–चुरचुरीत–विनोदप्रयत्नांसह डोकावतात आणि त्यामुळे पात्रांना स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वे लाभण्यात अडचण निर्माण होते. उदाहरणे देतो. 'गद्य सूत्रधार' या पात्राच्या संदर्भात हा प्रकार वारंवार घडतो आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या भाषिक विसंगतीमुळे चांगलाच खटकतो. हा गद्य सूत्रधार (कलाकार: विजय जोशी.) पक्का तमाशातला आहे. त्याचे रंगभूमीवरील वागणे–बोलणे–उच्चार हे सर्व जुन्या तमाशातल्या तत्सम पात्राला शोभणारेच आहे. त्याची वेशभूषाही थेट 'तिकडची' आहे; पण भाषा मात्र भलतीच सरमिसळ आहे. 'नर्सेस' या शब्दाऐवजी 'नरसबाया' हा शब्द वापरणारा आणि 'वेश्या' या शब्दाचा खास उच्चार 'व्यॅश्श्यॅ' असा काहीसा करणारा हा सूत्रधार, त्याच परिच्छेदाच्या ओघात

'अरेच्या, बोलता बोलता पहाट झाली...उडप्याच्या हॉटेलातल्या तापल्या तव्यावरच्या पहिल्या दोशाच्या काळजात चर्रर्र झालं... अहाहा! ह्या मुंबापुरीत पहाटेच्या मंगलसमयीचा हा सुगंध!'

असे काव्य करतो, तेव्हा त्याचा 'बोलविता धनी वेगळाचि' असल्याचे ताबडतोब जाणवल्याविना रहात नाही. हाच सूत्रधार पहाटेचे वर्णन करताना, कोण मंडळी जागी झाली आणि कोण झोपी गेली, याची जी यादी म्हणून दाखवितो, तीही त्याच्या ओठातून येत असली, तरी डोक्यातून येणे शक्य नसल्याचे तत्काळ जाणवते.

भाषेचा हाच घोळ संवाद आणि गाणी यांच्याही बाबतीत झाला आहे. ऑपेरा हा प्रकार आपल्याकडे रूढ झालेला नसल्याने म्हणा किंवा मराठी व इंग्रजी भाषांच्या मोडणीत, उपचारात फरक असल्यामुळे म्हणा, पात्रांचे गद्य संवाद व त्यांची गाणी यांच्या भाषेत सुसंगती राखता आलेली नाही. मूळ नाटकातले 'बॅलड् ऑफ द फॅन्सी मॅन' भाषादृष्टया सुविहीत, तर्कसुसंगत वाटते; पण मराठीत तेच 'आमुची प्रीत पुराणी' होऊन येते, तेव्हा हाहाकार माजतो! झीनत तळेगावकर ही अस्सल व्येश्यॅ आणि अंकुश नागावकर हा बदमाषांचा बादशहा, हे दोघे अचानक भावनावेग वगैरे न आवरून,

> 'प्रीतीच्या वेलीवर चिमणा एक मोगरा फुलला
> दारिद्र्याच्या चरणि वाहिले अमुचे पहिले मूल
> कळले नाही कधी उधळला चिमण्यांचा डाव
> वाहुनि गेला काळासंगे प्रीतीचा गाव.'

अशा आर्त–रम्य भाषेतील गोजिरवाणे भावगीत गाऊ लागतात, तेव्हा त्यांच्या आगेमागे उभारलेले अर्धवास्तव वातावरण, त्या पात्रांचे मूळ व्यक्तित्व हे सारे विसरून जाऊन; जुन्या संगीत नाटकातल्या संदर्भहीन गाण्याच्या तुकड्यासारखे किंवा एखाद्या जलशामधल्या आगापीछा नसलेल्या पेशकारीसारखे आम्ही ते ऐकावे अशी तर नाट्यकर्त्यांची अपेक्षा नाही? बरे, हा प्रकार सर्वत्रच झाला असता, तरी एक वेळ त्यावर टीका करण्याचा नाद सोडून दिला असता; पण तसेही नाही. विशेषतः अंकुशची अनेक गाणी अगदी बोलीभाषेतली आहेत. 'माझी नवरी कशी नर्वस होऊन गेली ते' ह्या गद्यप्राय गाण्याचेच उदाहरण घ्या.

पु. लं. ची शैली आणि त्यामुळे उद्भवणाऱ्या भाषिक गफलती यांची फुटकळ उदाहरणे देऊन स्थलव्यय करणे इष्ट नाही. एकाच ढोबळ उदाहरणाचा निर्देश करून थांबतो. गँगस्टर्स व वेश्या यांचे 'अंडरवर्ल्ड' रंगविताना पु. लं. ची लेखणी पुरेशा सामर्थ्याचा प्रत्यय देऊ शकत नाही. हे 'अंडरवर्ल्ड' ना धड सद्यःस्थित्यनुरूप वास्तव वाटते, ना ब्रेश्टला अभिप्रेत असलेले वाटते. (नाही म्हणूनही पुन्हा ब्रेश्टचा चंचुप्रवेश झालाच!) ब्रेश्टला अपेक्षित असलेले गँगस्टर्सचे स्वरूप आणि पु. ल. – जब्बार यांनी उभे केलेले गँगस्टर्स यात तर तफावत आहेच; पण मराठीतले गँगस्टर्ससुद्धा, त्यांचा स्वतंत्रपणे विचार केल्यास अगदीच निष्प्रभ, मिळमिळीत वाटतात. साहजिकच पुरेसे वास्तव वाटत नाहीत. तथापि या मुद्द्याचा विस्तार करीत नाही. कारण 'मध्यमवर्गीय लेखनापायी झालेला हा ब्रेश्टचा पराभव आहे,' अशा परखड शब्दांत श्रीमती वसुधा माने यांनी तो रविवार केसरीमधल्या आपल्या टीकालेखात सविस्तर मांडलेला आहेच.

मराठी रूपांतरातील 'खेळकरपणाच्या' अवाजवी प्रादुर्भावाचे एक प्रमुख कारण त्यातले विनोद हे आहे. माझ्या दृष्टीने या संहितेमधील ते तथाकथित विनोद हे अत्यंत आक्षेपार्ह प्रकरण आहे. विशेषतः पु. लं. च्या उमेदीच्या काळातल्या त्यांच्या दर्जेदार आणि तजेलदार विनोदावर प्रेम केलेल्या माझ्यासारख्या अनेक वाचक-प्रेक्षकांना या नाटकातले त्या विनोदाचे भग्नावशेष पाहणे अत्यंत क्लेशकारक वाटते, ही सार्वत्रिक प्रतिक्रिया खेदाने नमूद करीत आहे. 'मला त्यांनी टिपलं नाही, पिटलं,' ही शाब्दिक कोलांटी उडी, 'पर्मिटाची भीक आणि भिकेचे पर्मिट', अशा कोट्या, 'काय पडलं?' या प्रश्नावरचा श्लेष, 'ज्ञानाची कास कशाला धरा?

निर्भेळ आणि दर्जेदार विनोद अभावानेच भेटतो.

त्यापेक्षा म्हशीची कास धरा! ' ही कोटी, हे चांगल्या विनोदाचे नमुने म्हणून खुद्द पु. लं. ना तरी मान्य होतील काय? तिसऱ्या अंकातल्या 'अजामिळाच्या ष्टोरीतले' विनोदाचे प्रयत्न केविलवाणे आहेत. 'निरोध' आणि 'निरपराध' या शब्दांवरचा विनोद तर हसविण्याऐवजी खिन्न करणाराच आहे. सुदैवाने असल्या विनोदांना फारशी दाद मिळत नाही असे दिसते. तरीही पु. लं.नी दारुण अपेक्षाभंग केला आहे, हे विसरता येत नाही. (या आणि संहिताविषयक अन्य काही शंका–आक्षेपांची स्पष्टीकरणं त्यांच्याकडे मागायला मला निश्चितच आवडलं असतं. तथापि त्यांची नरम तब्येत व उपलब्ध अपुरा वेळ यांच्या मर्यादेत ते शक्य नव्हतं.) इतकी किंमत देऊन नाटक खेळकर बनविण्यापेक्षा ते गंभीर राहू द्यायला काय हरकत होती, हेंही मला समजलेलं नाही. 'आमच्या नाटककंपनीतला तळीराम तेवढा न पिणारा होता' यासारखं एखादं विनोदी वाक्य आगापीछा नसताना घुसडून दिल्यानं काही परिणाम साधतो असंही दिसलं नाही. असो. खळखळून हसविणारा निर्मळ आणि दर्जेदार असा पु. लं. चा विनोद या नाटकात अभावानेच भेटतो. एवढंच सांगून निराशाजनक विषय संपवितो.

आकृतिबंधाचे अतिक्रमण

पु. ल. देशपांडे यांच्या संहितेमधल्या कमजोरपणामुळे निराशा झालेली असताना डॉ. जब्बार पटेल आपल्या दिग्दर्शनातल्या बळजोरीद्वारा अधिकच निराशा करतात. ही बळजोरी मुख्यत: हानिकारक ठरते ती मूळ संहितेतील आशयाला. अभिव्यक्तीचो चौकट ठरवून घेऊन मग सोयीनुसार तिच्यात आशय ठाकूनठोकून बसविण्याची त्यांची कार्यपद्धती असावी, अशी शंका 'जैत रे जैत' पाहिल्यानंतर आली होतीच. या नाटकामुळे ती अधिकच दृढ झाली आहे. 'म्युझिकलचा फॉर्म जब्बारनं एकदा स्वीकारल्यानंतर काही तडजोडी किंवा दुरुस्त्या करणं अपरिहार्यच होतं,' अशी माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न प्रथम आनंद मोडक व नंतर पु. ल. देशपांडे यांनी केला, तेव्हाही ही शंका बळावलीच होती. प्रथम फॉर्म स्वीकारणे आणि नंतर त्याबरहुकूम तडजोडी संहितेत करणे हा प्रवास उलटया दिशेने झालेला आहे, असे माझे स्पष्ट मत आहे. 'तीन पैशांचा तमाशा' रूपांतरित करून सादर केला, तो त्यातून लेखक–दिग्दर्शक इत्यादींना काही सांगायचे होते म्हणून, की ऑपेरा हा फॉर्म मराठी रंगभूमीवर नव्याने रूढ करायची इच्छा होती म्हणून? खरा सवाल यायला हवा तो स्क्रिप्टची मागणी काय आहे, कोणत्या फॉर्मला जवळची आहे, असा. फॉर्मची मागणी स्क्रिप्टकडून काय आहे, हा सवाल उफराटा आणि गैरलागू वाटतो. स्वत: डॉ. पटेल यांनी आपण आकृतिबंधवादी (formalist) असल्याचा इन्कार माझ्याजवळ केला असला, तरी ते आणि त्यांचा ग्रुप फॉर्मच्या आहारी अधिकाधिक जात असल्याची स्पष्ट सूचना या नाटकाने दिली आहे, असे मला वाटते.

या संदर्भात डॉ. पटेलांच्या दिग्दर्शनावरचे माझे प्रमुख आक्षेप असे :–

(अ) नाटकाची त्यांनी केलेली हाताळणी अत्यंत गोंधळाची आहे. नाटक रिॲलिझम व सिम्बॉलिझम यांच्या सीमारेषांवर सतत हेलकावत राहते. दोन टायर रंगभूमीवर काही सेकंदांपुरते आणून ठेवले की त्यांचे वर्कशॉप उभे राहते. तथापि त्याच वर्कशॉपमधला अंकुशच्या लग्नाचा प्रसंग कंटाळा येईल इतक्या तपशिलासह सजवला जातो. रंगमंचावर फुटकळ सजावट करूनच ते थांबत नाहीत, तर प्रेक्षागृहातही दोन दिव्यांच्या माळा लावून झगमगाट करून टाकतात. मात्र त्याच वेळी दहा हजार रुपयांचं पेंटिंग म्हणून एक छोटा हलकासा पुठ्ठा दाखवला जातो. यामागे त्यांची काही कन्व्हिक्शन्स असलीच तरी ती सामान्य प्रेक्षकांना कशी समजणार?

(ब) नाटकामध्ये संगीताचा अतिरिक्त वापर होण्यासही तेच बव्हंशी जबाबदार आहेत असे वाटते. अर्थात झालेला वापर अतिरिक्त आहे, हे ते अमान्यच करतात; पण दुसऱ्या अंकात पस्तीस–चाळीस मिनिटांत भावगीत (lyric), रागदारी, पॉप म्युझिक, कोरस सॉंग, कव्वाली, गझल, लावणी इतके संगीतप्रकार येऊन जातात. या व्हरायटी एन्टरटेनमेंटचा नाटक रेंगाळण्याकडे जबरदस्त परिणाम होतो हे डॉ. पटेलांना जाणवत नसेल, गद्यस्वरूपात जो प्रभावी ठरला असता असा भाग पद्यरूप केल्याने क्वचित आशयहानीच होते (उदाहरण : हरामखोर सगळे हरामखोर हे गाणे) हे त्यांना पटत नसेल, आपली गायकमंडळी, गाण्यातील शब्द त्यांच्या इष्ट अर्थासह प्रेक्षकांपर्यंत सुरेलपणे व तरीही सुस्पष्टपणे पोचविण्यात अनेकदा कमी पडतात, हे अनुभवसिद्ध सत्य त्यांना मानवत नसेल, तर स्वतःच्या निर्मितीतील दोष–उणीवा त्यांना जाणवत किंवा मान्य होत नसाव्यात, या धीट निष्कर्षाप्रत येण्याखेरीज मी काय करणार? अगदी सुरुवातीच्या 'तीन पैशाचा तमाशा' या गाण्यातली 'इकडुन तिकडुन करून गोळा नटनटि धरून वेठीला' ही ओळ ज्यांना अजिबातच काही कळली नाही, असे दोनएक डझन प्रेक्षक तरी मला भेटलेले आहेत. (अर्थात त्यातल्या काहींची तक्रारही नव्हती हेही खरं. कारण नाट्यगीते ही अथवाही, आशयघन असण्याची पद्धत व गरजही नसते, या जुन्या संगीत नाटकांच्या शिरस्त्याचे संस्कार अंगवळणी पडलेले! तेव्हा आपण शेवटी 'अपोल' करायचं ते पटेल–मोडकांच्या कॉन्शन्सलाच! त्यांचीही नाट्यसंगीताबद्दलची संकल्पना अशीच काहीशी असली, तर सगळंच आटोपलं!) या दोघांना–विशेषत: पटेलांना–संगीताचे/संगीतिकेचे माध्यम वापरून नाटक प्रेक्षकांपर्यंत पोचवायचे होते, की नाटकाच्या बहाण्याने आपल्या मनाजोगते, भरपूर आणि रंगभूमीला नवे असणारे प्रायोगिक संगीतच प्रेक्षकांना ऐकवायचे होते, असा प्रश्न मी विचारला तर माझ्यावर नासमझीचे शिक्कामोर्तब होईल, अशी शक्यता आहे; पण ते पत्करूनही नाट्याशयावर झालेल्या संगीताच्या अनतिक्रमणाची नोंद व तक्रार करायलाच हवी.

या नाटकातील काही गीते अनावश्यक व अस्थानी असल्याचे, त्याचे एक संगीतकार श्री. भास्कर चंदावरकर यांनीही मला दिलेल्या मुलाखतीत मान्य केले आहे.

क] 'शब्द'माध्यमाची आविष्करणक्षमता व व्यक्तिगत अभिनयाविष्कार–संवादफेक यांच्यावरचा विश्वासच जणू उडल्याप्रमाणे डॉ. पटेल हे दुय्यम आविष्कारतंत्रे व किरकोळ क्लृप्त्या यांचा आसरा घेत असल्याचे, या नाटकात व त्यानंतर त्यांच्याशी बोलताना जाणवले व सखेद आश्चर्य वाटले. याची तीन उदाहरणे देतो:–

एक : शब्दातून जे सहजपणे व्यक्त होऊ शकले असते ते किंवा

जे शब्दातून व्यक्त न झाल्याने काही बिघडले नसते ते व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी काही छोटे दृश्यखंड (visuals) नाटकात मधून-मधून पेरले आहेत. त्यातले बहुसंख्य निरर्थक तर आहेतच; पण काही उपद्रवकारकसुद्धा आहेत. उदहरणार्थ, पहिल्याच अंकाच्या प्रस्तावनेतले, 'तिसरा–पैसा घेतला लाच' या एका ओळीखातर रचलेले लांबलचक व निरुपयोगी व्हिज्युअल. पहिल्याच अंकातल्या 'भांडाभांडी रातंदिन' या दोन शब्दांना जोडून येणारं सुरामारीचे व्हिज्युअल. 'अंकुश नागावकर' या कर्कश किंचाळीनंतर येणारा तो हिडिस नाच. तिसऱ्या अंकातलं 'अंकुश पळाला' नंतरचं व्हिज्युअल या सगळ्यांमुळे प्रभाव अधिकच होतो, असे त्यांचे मत असल्यास मतभेदाचा मुद्दा म्हणून सोडून द्यायला हवा.

क] दोन : अशाच प्रभावासाठी, 'bang' साठी वगैरे त्यांनी नाटकात दोन / तीन ठिकाणी स्लाइडस्‌चा वापर केला आहे. या नाटकाच्या प्रस्तुतीकरणातला हा सगळयात अपयशी आणि केविलवाणा भाग आहे याबद्दल मला यत्किंचित शंका नाही. एकीकडे, स्लाइडस्‌चा वापर ही क्लृप्ती (Gimmick) नाही, तो तंत्राचा भाग म्हणू नका असा दावा त्यांनी केला, तर दुसरीकडे शब्दातून / अभिनयातून मिळणाऱ्या परिणामापेक्षा अधिक परिणाम (heightened impact) मिळविण्यासाठी व तोही bang द्वारे मिळविण्यासाठी आपण स्लाइडस् वापरल्या असे मान्य केले, यातच एक विसंगती आहे. बरे, ती घाईघाईने रंगविल्यासारखी दिसणारी व केवळ निष्काळजीपणामुळेच जी व्यंगचित्रे झाली असावी असे वाटते, अशी किरटी सहा फुटी चित्रे दाखविणाऱ्या स्लाइडस् वापरून आपण प्रेक्षकांना काही खास bang देतो, किंवा उच्च प्रभाव निर्माण करतो, असे डॉ. पटेलांना प्रामाणिकपणे वाटत असेल तर त्यांच्याइतके आशावादी तेच म्हटले पाहिजेत. (या स्लाइड्स् मागील पडदाभर आकाराच्या दाखविण्याची मूळ योजना होती व त्या परिस्थितीत तो इतका 'पुअर शो' झाला नसता, पण बहुधा 'बजेट' आडवं आलं, असा अभिप्राय श्री. भास्कर चंदावरकर यांनी दिला, तर 'येत्या काही प्रयोगांपर्यंत मोठे लेन्स मिळवून या स्लाइडस्‌चा आकार किमान दुप्पट करण्याचा आपला प्रयत्न आहे,' असे जब्बार पटेल म्हणाले. पण खरा प्रश्न तो नाही. माझा आक्षेप असा की–) एक तर या स्लाइडस्‌चे आविष्कारतंत्र (माध्यम म्हणा फार तर) आणि नाट्यमाध्यम यांचा कुठे नैसर्गिक सांधाच जुळून येत नाही. हे दोन अगदी स्वतंत्र प्रकृतीचे अभिव्यक्तिबंध (forms of expression) आहेत आणि दोहोंमध्ये काही आत्मैक्य (organic unity) प्रस्थापित करून दाखविणे थिएटर अ‍ॅकॅडमीला तरी ('तमाशा'मध्ये काय, किंवा 'भाऊ मुरारराव'मध्ये काय) बिलकूल जमलेले नाही. बरे, अशी organic unity त्यांना अभिप्रेत नव्हती, असेच गृहीत धरून विचार केला तरी असे दिसते की, स्लाइडस् भलत्याच ठिकाणी वापरल्या गेल्यामुळे त्यांना एकीकडे फिल्मस् डिव्हिजनच्या (ऊर्फ वाईट) अनुबोधपटाची कळा आली, तर दुसरीकडे त्यांचा उपयोग एक 'चेंन' किंवा 'नाविन्य'(novelty) एवढ्यापुरताच मर्यादित राहिला. कसे तेही सांगतो. 'परवा झाला लालबागला खून चमेलीबाईचा' ही ओळ एकीकडे चांगली कोरसच्या मदतीने गर्जून गायिली जात असताना दुसरीकडे सहा बाय चारच्या एका खुरटचा रेखाचित्राद्वारे तो खून पडद्यावर दाखवून काय वेगळं साधतं? हे शब्द काय अर्थहीन आहेत, की आम्हा प्रेक्षकांना अजिबातच कल्पनाशक्ती नाही? हाच प्रकार जेव्हा पुनरावृत्त होतो तेव्हा आपण प्रौढ प्रेक्षक म्हणून नाटक पहात आहोत की यत्ता पहिलीत बसून चित्रमय अंकलिपी बघतो आहोत, याचा संभ्रम पडतो.

संगीत व स्लाइडस्‌च्या (मला) गैर वाजवी (वाटलेल्या) वापराचे स्पष्टीकरण देताना डॉ. पटेल यांनी एक मुद्दा असाही मांडला की, जबरदस्त प्रभावी अशी गद्य संहिताच अलीकडे मिळत नसल्याने म्युझिकलकडे वळणे वा स्लाइडस् वापरणे समर्थनीय ठरते. हे स्पष्टीकरण थोडेसे विचित्र वाटते. चांगली गद्य संहिता मिळत नसेल तर ती मिळविण्याचा, लिहून घेण्याचा प्रयत्न करणे, ते शक्य न झाल्यास ती मिळेपर्यंत थांबणे हेच पर्याय आहेत. उत्तम म्युझिकल सादर करणे ही एक स्वतंत्र अ‍ॅक्टिव्हिटी असावी, पर्यायवाची नव्हे. (अर्थात 'तमाशा' द्वारा आपण एक उत्तम संगीतिकाच सादर केली असे ते मानीत असल्याने व तसे मत बाळगण्याचा त्यांना हक्कही असल्याने हा मतभेदाचा मुद्दा समजून थांबतो)

(क) तीन : अंकुशच्या लग्नाचा प्रसंग रंगविताना श्री. पटेलांनी रंगमंचसजावटीचे तपशील तर बारकाईने भरले आहेतच; पण प्रेक्षागृहातही दिव्यांच्या दोन माळा लावून रोषणाईची मोठी चंगळ उडवून दिली आहे. हा प्रेक्षागृहातल्या माळाचा प्रकार (ज्याचे समर्थन श्री. पटेल तात्त्विकदृष्टया करण्याचा प्रयत्नही करतात) म्हणजे प्रेक्षकांना एक नवी चूष दाखवून संतुष्ट करून सोडण्याची किरकोळ क्लृप्ती म्हणून पाहिला तरच एक वेळ क्षम्य आहे; पण त्याचे सैद्धांतिक स्पष्टीकरण जेव्हा डॉ. पटेल 'तो प्रेक्षकाचे participation आणि alienation यांचा एक संमिश्र पूर्णाकार (complex whole) आहे,' असे देतात, आणि 'ते' दिवे लागल्यानंतर प्रेक्षकांना प्रथम काय वाटते, मग कोणती जाणीव होते, शेवटी त्यांची प्रतिक्रिया कशी होते, याचाही तपशील पुरवू लागतात, तेव्हा मात्र त्यांच्याबद्दलचा व्यक्तिगत आदर कायम राखूनही, त्यांच्या कल्पक कलाकार मनाचे हे सगळे खेळ समजावून घेणे–देणे त्रासाचेच होऊन बसते. माझ्या अंदाजाने 'घाशीराम कोतवाल'मधल्या नानांच्या लग्नाक्षता प्रेक्षकात वाटल्या होत्या, त्याची ही पुढची पायरी असावी किंवा त्यापेक्षा काही तरी वेगळे करून दाखविण्याच्या जिद्दीतून हे घडून आले असावे. आशयापेक्षा अभिव्यक्तीवर वाढणारा त्यांचा जोर आणि नाटक संहितानुलक्षी असण्यापेक्षा दिग्दर्शनानुलक्षी ठेवण्याची भूमिकाही यातून स्पष्ट व्हावी.

(ड) दिग्दर्शक डॉ. जब्बारवरचा माझा चौथा आक्षेप असा आहे की, दिग्दर्शक म्हणून त्यांची या नाटकातली कामगिरी त्यांच्या आजवरच्या लौकिकाला बिलकूल साजेशी नाही. थिएटर अ‍ॅकॅडमी आणि डॉ. जब्बार पटेल या दोनही नावांमागे विलक्षण सफाईदार

नाट्यप्रयोगांची जी पार्श्वभूमी आहे, तिला सुसंगत अशी सफाई, आखबंदपणा, रेखीवपणा या नाटकात कुठेही नाही – विशेष म्हणजे हे नाटक व्यावसायिक स्वरूपात व्यावसायिक रंगभूमीवर येत असतानाही नाही. (आता ही मूलभूत गोष्ट म्हणून गृहीत धरली आहे. नाटक प्रायोगिक रंगभूमीवरच असल्याचा दावा कुणी करील असे वाटत नाही.) चार महिने या नाटकाच्या तालमी चालल्याचे मी ऐकले आहे; पण प्रयोगातल्या विस्कळितपणावरून तसे वाटत नाही. विशेषत: तिसरा अंक तर दिग्दर्शकाचे दुर्लक्ष ठायीठायी दाखवितो. उदाहरणार्थ अंकुश आणि नारायण वॉर्डरचे प्रसंग. दोघांच्या अभिनयपद्धतीचा कुठे ताळमेळच लागत नाही. अंकुशची भूमिका करणाऱ्या श्री. नंदू भेंडे यांना तर दिग्दर्शकाचे मार्गदर्शन या अंकात अगदीच अपुरे मिळाल्यासारखे वाटते.

डॉ. पटेल या विस्कळितपणाचेही सैद्धांतिक स्पष्टीकरण देतात. ‘ असा लूजनेस् चुकून आलेला नाही. तो मी मुद्दामच सोडलेला आहे. प्रेक्षकांच्याच का, आमच्या ग्रुपमधल्याही काहींच्या हे लक्षात आलं नव्हतं. आपल्याकडचा तमाशा हा फॉर्म कधीच बांधीव नसतो. त्यातला लूजनेस, त्यातली लिबर्टी मला इथं अपेक्षित आहे.’ हे साधारणत: त्यांचे शब्द. हे फसवं स्पष्टीकरण पटण्याजोगं नाही. तमाशामधला लूजनेस हा एका अर्थी ‘ क्रिएटिव्ह ’ असतो. त्यातल्या पात्रांना वेळप्रसंगी पदरचे संवाद रंगविण्याची पूर्ण मोकळीक असते. तमाशात ठरीव रंगमंचीय हालचाली किंवा पक्के, पाठांतरित स्क्रिप्ट दोन्ही नसतात आणि त्यामुळे लाभलेल्या स्वातंत्र्याचा सोंगाड्ये, नाच्ये–नाच्या किंवा अन्य कुणी पात्रे आपापल्या मगदुराप्रमाणे, तमाशा ताजा, नवा, काळाबरोबर वाहता ठेवण्यासाठी वापर करतात. असे स्वातंत्र्य डॉ. पटेलांनी आपल्या अभिनेत्यांना दिलेले आहे काय ? तर ते शक्यच नाही. यांचा नारायण वॉर्डर खूप ‘ त्या ’ शैलीतला असला तरी स्वत:ची काही creative contribution करू शकेल काय ?

तेव्हा हा डिस्ट्रक्टिव्ह लूजनेस ऊर्फ विस्कळितपणा. अभावितपणे आलेला. हा तिसरा अंक तर शेवटच्या आठवड्यातच खरा बसवायला घेतला, असे ऐकले आहे. शेवटच्या आठ-दहा दिवसांतली घाई-गर्दी, काटछाट वगैरेबद्दलही ऐकलें आहे; पण या अंतस्थ गोटातल्या बातम्यांचा (त्या विश्वसनीय वाटल्या तरी) डॉ. पटेलांविरुद्ध पुरावा म्हणून वापर करणे सच्चेपणाचे व न्यायाचे होणार नाही. अर्थात पडद्याआडच्या पुराव्याचा उपयोग करण्याची जरुरीही नाही– रंगमंचावर पुरेसा पुरावा उपलब्ध असताना. व्यक्तिगत अभिनय. अस्सल समूहदृश्ये सादर करावीत तर थिएटर ॲकॅडमीनेच असा लौकिक आजवर ऐकला आहे, तो खराही आहे; परंतु व्यक्तिगत अभिनयाचा निकष लावला असता, काही तरी वाव मिळालेल्य सुमारे डझनभर अभिनेत्यांकडून एक ‘ टीम ’ म्हणून पुरेसे समाधान मिळू नये, याचा खेद झाला. एकच सणसणीत अपवाद–चंद्रकांत काळे यांचा; पण उदय लागू व नंदू भेंडे यांनी केलेली निराशा तर अधिकच धक्कादायक.

वरीलपैकी किंवा इतर काही गफलती डॉ. जब्बार पटेल मान्यही करतात व ‘ हळूहळू सुधारणा होत राहील. दहाव्या प्रयोगाआसपास नाटक perfection च्या जास्तीत जास्त जवळ जाईल. सध्याही आम्ही शक्य त्या दुरुस्त्या करतो आहोतच,’ अशी सवलत घेतात. अशा सुधारणा होत असल्याची ग्वाही श्री. पु. ल. देशपांडे यांनीही तपशिलासह दिली. आता हेच काय, कुठलेही नाटक चार-दोन प्रयोगांनंतर जास्त ठाकठीक, पॉलिश्ड वाटेल, हे उघडच आहे. प्रश्न असा आहे की, व्यावसायिक रंगभूमीवर (किंवा हौशी रंगभूमीव्यतिरिक्त अन्यत्र) अशा सवलती कुणी कुणाला का द्याव्यात वा घ्याव्यात ? आणि त्याही डॉ. जब्बार पटेल– टी. ए. यांनी ?

ई) एलिअनेशन तंत्राने या नाटकात जो धुमाकूळ घातलेला आहे त्याचीही जबाबदारी डॉ. पटेल यांच्याकडेच येते. (वस्तुत: ब्रेश्ट, एलिअनेशन इफेक्ट आणि ‘ तमाशा ’ या संदर्भात बरेच काही लिहिण्यासारखे आहे. तथापि स्थलकालमर्यादेत आता ते शक्य होणार नाही. मात्र ब्रेश्टच्या बव्हंशी प्रचारकी थाटाच्या लिखाणास अनुकूल अशा एका चलाख पण फडतूस कल्पनेचा आपण अंधानुकरणाद्वारे हा जो भस्मासुर करून ठेवतो आहोत, तोच आपल्या नव्या रंगभूमीला उद्या जाळायला उठणार अशी जबरदस्त भीती वाटल्यावाचून रहात नाही.) ‘ आपण एलिअनेशनला अवाजवी स्थान बिलकूल देत नाही,’ असे एकीकडे ठासून सांगत असतानाच डॉ. पटेल यांनी १. गायकांचे हातात माइक्स घेऊन गाणे, २. वादकांना रंगमंचावरच बसविणे व त्यांनी जाणे–येणे, ३. संगीत सूत्रधारांचा कोरससारखा केलेला भरपूर वापर व त्यांची ये–जा, ४. गद्य सूत्रधाराने वारंवार ‘ पब्लिक ’ ला उद्देशून निवेदने करणे, प्रसंगांची सारांशात्मक प्रस्तावना देणे अशा अनेक बाबींचे समर्थन एलिअनेशनच्या आधाराने करावे, या दुर्दैवाला काय म्हणावे ? ‘ इतक्या मोठ्या संख्येने व सातत्याने हे alienating agents काम करीत असतात, याचा अर्थ एलिअनेशनची अखंड साखळी तुम्हाला अभिप्रेत आहे का ?’ याही प्रश्नाला डॉ. पटेलांनी होकारार्थी उत्तर दिले, तेव्हा मी थक्क झालो. त्या परिस्थितीत, ‘ हे संपूर्ण नाटकच प्रेक्षकांना एलिअनेट करण्यासाठी आहे ’ असे कुणी सांगितले असते, तरी त्याच्यावरही मी विश्वास ठेवायला तयार झालो असतो. सुदैवाने वरील चार घटकांपैकी क्र. १ व क्र. २ चा संबंध एलिअनेशनशी नसून ऑपेरामधल्या पाश्चात्य आविष्कारपद्धतीच्या अनुकरणाशी असल्याचा खुलासा श्री. भास्कर चंदावरकर यांनी नंतर केला. (अर्थात तो डॉ. जब्बारला मान्य असलाच पाहिजे असेही नाही.)

प्रेक्षकांना नाटकात ‘ इनव्हॉल्व्ह ’ होऊ दिले तर ते भावनेच्या ओघात वाहात जातील आणि त्यांना सतत एलिअनेट करीत राहिले तरच ते विचारप्रवण बनतील, असले अजब तत्त्वज्ञान सांगणारा महात्मा ब्रेश्टही धन्य आणि आपण प्रेक्षकांवर मुळात काही परिणाम करतो आहोत की नाही यापेक्षा त्यांना एलिअनेट करण्याचीच काळजी अधिक घेणारे त्याचे भारतीय भक्त नाटकवालेही धन्य !

संगीताविषयी थोडेसे (च)

असो. सरतेशेवटी या नाटकाच्या संगीताविषयी (काही उल्लेख पूर्वी आलेले असले तरी) थोडेसे लिहिलेच पाहिजे. भारतीय संगीतातले नाना नामवंत प्रकार तर या नाटकाच्या संगीतात भेटतातच, पण ऑपेरामधील पाश्चात्य आविष्कारशैली आणि पॉप/रॉक म्यूझिक हे दोन्ही मराठी रंगभूमीवर प्रथमच रुजविण्याचा प्रयोगही यात

केला गेला आहे. मी संगीतज्ञ नसल्याने सामान्य प्रेक्षक म्हणून एवढेच म्हणू शकतो, की एक तर देशी व विदेशी संगीताचा मिलाफ होऊ न शकल्याने नाटकाचे अखंडत्व धोक्यात येते. व दुसरे म्हणजे रॉक म्यूझिक अतिशय कर्कश वापरल्याने कानाला तर त्रास होतोच, पण गाण्याचे शब्द समजणेही मुष्किल होते. अन्वर कुरेशी यांच्या 'अंकुश नागावकर' या सारख्या किंकाळ्या व नंदू भेंडे यांच्या 'सायलेंट' सारख्या आरोळ्या तर भयभीत करतात. गायकांचे आवाज ठीक काम देत नसतील तर त्या प्रयोगाला त्यांना उंच आवाजात गाताना ऐकणे केवळ असह्य होते. ही पॉप म्यूझिकची आयात केली ती अशासाठी, की अंकुशसारख्या व्यक्तिरेखेला भारतीय संगीताच्या आधारे सांगीतिक अभिव्यक्ती प्रदान करणे अशक्य वाटले. हे ठीक, पण वाटेल त्या शब्दाचे गाणे बनविण्याचा आणि त्यांना लावलेल्या बेसुमार loud चाली हे टाळता आले नसते काय? (अलीकडच्या प्रयोगातून हा कर्कशपणा कमी करण्यात येत असल्याचे ऐकतो.) कुशल वादकांची साथही गाण्याच्या शब्दांवर आक्रमण करीत असते, तोही दोष दूर व्हावा. गाण्यांमध्ये जेथे कोरसचा वापर होतो, तेथेही अनेकदा सूत्रधार व कोरसचा गलबला मस्तक क्षणभर सुन्न करून सोडीत असतो. रॉक म्यूझिक याप्रकारे वापरण्याच्या कल्पनेचे प्रवर्तक श्री. भास्कर चंदावरकर हेही आता, 'ही गाणी एवढी कर्कश, loud नसती तर बरे झाले असते, आपला प्रेक्षकवर्ग ध्यानात घेता त्यात मेलडीचे प्रमाण अधिक हवे होते,' अशी प्रतिक्रिया व्यक्त करतात. या गाण्यांचे खरे जनकत्व ज्यांच्याकडे जाते ते श्री. नंदू भेंडे व श्री. आनंद मोडक यांचा दावा मात्र 'प्रेक्षकांना सवय होत जाईल,' असा आहे. तो अल्प प्रमाणातच सत्य वाटतो. 'प्रेक्षकांना सवय होईल,' या मुद्द्यावर गाण्यांची गुणवत्ता कशी ठरविता येईल? 'माझी नवरी कशी नरवस होऊन गेली ते' यासारख्या ओळींचे गाणे बनविण्यात काय मतलब होता? 'हरामखोर सगळे हरामखोर' या गाण्यात आणि विशेषत: 'माणूस जगतो कशावरी,' या महत्त्वाच्या गाण्यात, संगीताच्या घालमेलीत आणि कल्लोळात गमावलेले शब्दही बिनमहत्त्वाचे होते का? पॉप म्यूझिक कल्लोळी असते हे तर खरेच; पण त्या कल्लोळाला, त्याने शब्द गिळू नयेत इतपत शिस्त लावणे कठीण होते काय?

असो. प्रश्न–शंका–आक्षेप–तर्कवाद (आणि उत्तरे–प्रत्युत्तरेही) अजून पुष्कळ शिल्लक आहेत. श्री. भास्कर चंदावरकरांनी मांडलेले काही महत्त्वाचे मुद्दे (संगीतविषयक आणि अन्यही) राहून जात आहेत. 'भिक्षेकरी प्रशिक्षण केंद्रा'तील बहुसंख्य प्रसंग नेटके व देखणे उभे केल्याबद्दल डॉ. जब्बार पटेल व चंद्रकांत काळे यांचे सर्व साथी-कलाकार यांचे अभिनंदन करायला हवे होते. तसेच रवींद्र साठे, वंदना पंडित, माधुरी पुरंदरे, चंद्रकांत काळे यांचे त्यांच्या काही गाण्यांबद्दल. 'माफ करा' या शेवटच्या, (नंदू भेंडेच्या एकमेव श्रवणीय) गाण्याच्या वेळच्या जब्बारच्या कॉम्पोझिशनची आणि तो मूड ठीक पकडल्याची दाद द्यायची आहे, तसंच 'तुझं नाव लालन तर माझं नाव मालन' या भातुकलीच्या खेळात शोभणाऱ्या बालद्वंद्वगीताबद्दल नापसंती व्यक्त करायची आहे. मुख्य म्हणजे कॅप्टन अंकुशच्या प्रमुख भूमिकेसाठी केवळ गाण्याला प्राधान्य देऊन केलेली नंदू भेंडेची निवड, कडक तालीम आणि हरप्रयत्नांनंतरही फिगर, संवादफेक, त्या वेळचा आवाज, गाणी, संवादातील व्यक्तिमत्त्वात पडणारी तफावत आणि अभिनय या सर्वच दृष्टींनी कशी साफ फसली आहे आणि त्याचा नाटकाच्या टोटल इम्पॅक्टवर कसा परिणाम झाला आहे, हे सविस्तर मांडायचे आहे. वेश्या व गँगस्टर्स ही दोन अंडरवर्ल्डस् पुरेशा ताकदीने जब्बार पटेल व सहकारी उभी करू शकले नसल्याची नोंद करायची आहे, इत्यादी इत्यादी इत्यादी...

पण वरचे इत्यादी सामावून घेणं अशक्य असलं तरी एका गोष्टीचा उल्लेख केल्यावाचून लेख पुरा करताच येणार नाही. ती अशी की, लेखक–दिग्दर्शक व त्यांचे सहकारी यांच्या एखाद्या नाटयकृतीबद्दलच्या 'कन्व्हिक्शन्स' (संकल्पना? नव्हे.) परस्परांशी कुठेच सुसंवाद साधू शकल्या नाहीत, म्हणजे एखाद्या महत्त्वाकांक्षी प्रयोगाची काय परवड होते, याचे 'तीन पैशाचा तमाशा' हे उत्तम उदाहरण आहे. असे झाले म्हणजे श्री. भास्कर चंदावरकर–श्री. आनंद मोडक या जुन्या सहकाऱ्यांच्या आपल्या कामाविषयीच्या कल्पनांमध्ये कमालीची विसंगती आढळते, तर 'अंकुश नागावकरविषयी प्रेक्षकांनी अखेरीस काय भूमिका / दृष्टिकोन घ्यावेत अशी तुमची अपेक्षा आहे.' या प्रश्नाला डॉ. जब्बार पटेल–श्री. पु. ल. देशपांडे कोणीच समाधानकारक उत्तर देऊ शकत नाहीत. तो स्वत:ही एक पक्का बूर्झ्वा भांडवलदार आहे, हे पटवून घेणे त्यांना अडचणीचे होते. टायगर भंडारे हे पात्र सच्चे आहे की लुच्चे याबद्दलही योग्य निर्णय ही मंडळी देऊ शकत नाहीत आणि म्हणून प्रत्यक्षात ही दोन पात्रे त्रिशंकूसारखी लोंबकळत राहिलेली दिसतात किंवा स्किझोफ्रेनिक वाटायला लागतात. ब्रेश्टला त्याच्या नाटकातून निश्चित असं काही म्हणायचं होतं. पु. ल.–जब्बार यांना तसं (त्याचं किंवा स्वत:चं) काही तरी सांगण्याची तितकी तीव्र निकड नसल्यामुळे तर हे नाटक धड ना मनोरंजन आणि धड ना आशयवाहित्व / अर्थघनता अशा घालमेलीत अडकून फसलं नसेल?

हे नाटक 'तसं' जोरात चालेल अशी लक्षणं दिसताहेत आणि त्याला माझी काहीच हरकत नाही. माझ्या या प्रतिक्रियेविषयी प्रयोगाशी संबंधित असलेल्या अनेकांची भावना काय आहे याची जाणीव ठेवूनही मी असं म्हणेन की, हे नाटक 'असं' फसणं माझ्याही दृष्टीनं आनंदाची नव्हे, खेदाचीच बाब आहे!

माझ्या वाचकमित्रांनी हा प्रदीर्घ (आणि कदाचित रटाळ) लेख इथपर्यंत वाचत आणला असेलच, तर त्यांच्या प्रतिक्रिया वाचायला मला आवडेल. □

अवती-भवती

पृष्ठ ३ वरून

पाडला असून या प्रकारे अनेकांना पश्चिम बंगालमधील आश्रमाच्या शाखेत पाठविण्यात आले आहे

आश्रमामधील अनेक विदेशी फक्त भारतीय स्त्रियांशी विवाह करतात. भारतामधील वास्तव्य सुलभ व्हावे हाच या विवाहामागचा मुख्य उद्देश असतो. गरजेप्रमाणे हे विवाहसंबंध तोडण्यात येतात. अशा प्रकारे झालेल्या विवाहांची आणि घटस्फोटांची काळजीपूर्वक छाननी होणे आवश्यक आहे. आश्रमाच्या काही जागी प्रवेश नाकारण्यात येतो. पोलिसांनी या भागाची चाचपणी केली असता अश्रुधुराची नळकांडी मिळाली. त्याखेरीज एक प्रभावी बिनतारी संदेशयंत्र मिळाल्याचीही बोलवा आहे. पोलिसअधिकारी या झडतीत काय मिळाले हे अजिबात सांगत नसले तरी बऱ्याच आक्षेपार्ह गोष्टी हाती लागल्याची बोलवा आहे. आश्रमाच्या आश्रयाने जे भारतीय भक्त राहतात त्यांना अस्पृश्यांप्रमाणे वागविले जाते. इतकेच नव्हे तर काही विशिष्ट जागी त्यांना प्रवेश नाकारण्यात येतो. तळघर आणि मुख्य इमारतीचा चौथा मजला येथे व्यवस्थापनामधील वरिष्ठांनाच प्रवेश देण्यात येतो. या विभागाबाबत एवढी गुप्तता का ?

या आश्रमाच्या बांधकामाची योजना पुढे आली त्या वेळी गुप्तहेरखात्याने या योजनेला विरोध केला होता. हवाईमार्ग आणि जलमार्ग यांची सन्निधता असे कारणही देण्यात आले होते व अनेक विदेशी व्यक्ती संबंधित असल्याने अशा जागी आश्रमास परवानगी देऊ नये असे सुचविण्यात आले; पण त्या वेळी मुख्य मंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी जातीने लक्ष घालून परवाना देण्याची व्यवस्था केली. आश्रमाने आता आपला जम चांगल्यापैकी बसविला असून गुजराथमध्ये ग्रामोद्योग सुरू करण्यासाठी काही जागा खरेदी केली आहे. आता धार्मिक कार्य करणाऱ्या या संस्थेला ग्रामोद्योगामध्ये लक्ष घालण्याची गरज का पडावी हेही समजू शकत नाही. थोडक्यात म्हणजे या आश्रमाशी बऱ्याच गूढ गोष्टी निगडित असून त्यांची तातडीने चौकशी होणे जरूर आहे. ☐

☐ बड्या व्यक्तींचा प्रवास विमानाचे नुकसान

पणजीहून मुंबईकडे जाणाऱ्या विमानामधील सर्व उतारू बसले. विमान सुटत असल्याचे घोषित करण्यात आले. वैमानिकाने इंजिनही चालू केले आणि त्याच विमानाने जाऊ इच्छिणारे गोव्याचे शेतकी मंत्री विनायक चोडणकर, गोवा-विधानसभेचे उपसभापती बाटेला झालेला विरोध न जुमानता थेट विमानाकडे जाऊ लागले. या व्यक्तींना दुखापत होऊ नये म्हणून वैमानिकाने घाईगर्दीने इंजिन बंद केले आणि इंजिनच बिघडले. मुंबईहून तज्ज्ञांना बोलवून इंजिनाची दुरुस्ती करणे आवश्यक ठरले. विमानात बसलेल्या उतारूंचा नऊ तास खोळंबा झाला. म्हणजे ज्या बड्या व्यक्तींसाठी विमान थांबविण्यात आले त्यांचा तर खोळंबा झालाच; पण विमानाने जाऊ इच्छिणारी अन्य मंडळीही अकारण नऊ तास अडकून पडली. अन्य कोणी उतारू असता तर असे धाडसच करू शकला नसता; पण मंत्रीमहोदयांना अडवणार कोण ? त्यातून पणजीचा विमानतळ म्हणजे तर त्यांच्याच मुलखातला. तेव्हा त्यांची सोय महत्त्वाची. या प्रवासामध्ये असलेल्या एका उतारूने विमान थांबविणारांची चौकशी करण्यात यावी अशी मागणी इंडियन एअर लाइन्सकडे केली असली तरी सारेच प्रकरण गुंडाळून ठेवण्यात आले आहे असे दिसते. ☐

दि. २६-६-७८ 'आणीबाणी' दिनी प्रसिद्ध झाले

शहा आयोग – शोध आणि बोध

लेखक–पन्नालाल सुराणा, अनिल गोरे, विनय हर्डीकर

डेमी आकार । पृष्ठे १७४ । मोहरेदार छपाई

पहा	मूळ मूल्य रुपये पंधरा
व	दि. ३१-८-७८ पर्यंत
सवलतीत	सवलतीचे मूल्य
घ्या	रुपये दहा

संगीत, नृत्य, विनोद अशा रंजकतेने समृद्ध असे नवे नाटक

तीन पैशाचा तमाशा

लेखक :– पु. ल. देशपांडे

आठवा डेमी आकार । ९४ पृष्ठे । मूल्य रुपये आठ

आमची नवी प्रकाशने

बोलू ऐसे बोल : लीलावती भागवत । डेमी ८८ पृष्ठे । मूल्य रु. ८

चार्वाकसमीक्षा : संपादक. डॉ. गणेश थिटे । डेमी ११२ पृष्ठे । मूल्य रु. १५

अस्पृश्यता आणि कायदा : हेमलता राईरकर । डेमी ९४ पृष्ठे । मूल्य ४

अपॉइंटमेंट : वि. वा. शिरवाडकर । डेमी ११६ पृष्ठे । मूल्य रु. १५

शोधशिल्प : डॉ. रा. चिं. ढेरे । डेमी २१६ पृष्ठे । मूल्य रु. २०

आगामी : महाराष्ट्राचा देव्हारा । डॉ. रा. चिं. ढेरे

आपल्या नजीकच्या ग्रंथविक्रेत्याकडे आजच मागणी करा

व्यापारी अटींसाठी लिहा

विश्वकर्मा साहित्यालय,

२०३५ सदाशिव पेठ, टिळक पथ, पुणे ३०.